

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	28
'Aho	Monite, 14 'Akosi 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmīa, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmāte Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaoosi Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmīa, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 28/2023 FAKATAHA
'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Monite 14 'Aokosi,
Taimi: 10.00 am**

2023

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	<u>NGAAHI LIPOOTI KOMITI:</u>
	4.1	Lipooti Fika 1/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue (<i>Fekau'aki mo e Ngaahi Tu'utu'uni Fika 3/2023, Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Faama Ika 2020</i>)
	4.2	Lipooti Fika 2/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue (<i>Fekau'aki mo e Ngaahi Tu'utu'uni Fika 4/2023, Ngaahi Tu'utu'uni ki he Laiseni Toutai (Ngaahi Vaka Toutai) 2020</i>)
Fika 05	:	<u>NGAAHI FOKOTU'U FAKA-FALE ALEA:</u>
	5.1	Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 3/2023 (<i>'a e Fakafofonga Tongatapu 4</i>)
	5.2	Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 4/2023 (<i>'a e Fakafofonga Tongatapu 4</i>)
	5.3	Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 5/2023 (<i>'a e Fakafofonga 'Eua 11</i>)

	5.4	Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 6/2023 <i>('a e Fakafofonga Tongatapu 7)</i>
	5.5	Fokotu'u Tu'utu'uni Faka-Fale Alea Fika 1/2023 <i>('a e Fakafofonga Tongatapu 7)</i>
Fika 06	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	9
Lotu	9
Ui ‘o e Fale.....	9
Poaki.....	9
Me’a ‘Eiki Sea.....	10
Lipooti Fika 1/2023 ongo Komiti Lao, Ngoue & Toutai fekau’aki mo e Tu’utu’uni fika 3/2023.....	10
Kole ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ‘a e Lipooti ongo Komiti Lao & Ngoue mo e Toutai	11
Pāloti ‘o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti Fika 1/2023 ongo Komiti Lao, Ngoue mo e Toutai.....	11
Lipooti Fika 2/2023 Komiti Laó & Komiti Tu’uma’u ki he Ngoue & Toutai fekau’aki mo e Tu’utu’uni fika 4/2023	12
Fokotu’u tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti fika 2/2023 Komiti Lao & Komiti Ngoue mo e Toutai.....	13
Pāloti ‘o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti Fika 2/2023 Komiti Laó & Komiti Ngoue & Toutai.....	13
Fokotu’u faka-Fale Alea fika 3/2023	13
Fakama’ala’ala Tongatapu 4 he Fokotu’u faka-Fale Alea fika 3/2023	14
Fokotu’u tukuhifo ki he Komiti Kakato Fokotu’u faka-Fale Alea fika 3/2023	15
Pāloti ‘o tali ke tukuhifo ki he Komiti Kakato Fokotu’u faka-Fale Alea fika 3/2023.....	15
Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 4/2023 fekau’aki mo launga’i Tongatapu 4 e Minisita MOI ki he ‘ikai tali mai ‘ene tohi fehu’i.....	16
Tokanga Tongatapu 4 ke fakapapau’i ne ‘osi fakahū mai tali e ‘Eiki Minisitā ki he’ene tohi fehu’i	17
Fakapapau’i ‘Eiki Sea ne fakahū mai tali mei he 'Eiki Minisitā.....	17
Kole Fakafofonga Tongatapu 4 ke fakatatafe Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 4/2023.....	17
Kole ki he Hou’eiki Pule’angá nau toe tokanga ange ki he ngaahi tohi fehu’i e Hou’eiki Mēmipá.....	17
Kole fakamolemole 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahí ‘ikai fakahoko e tali ki he tohi fehu’i hono taimi totonu.....	18
Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 5/2023	19
Fakama’ala’ala Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 5/2023.....	19
Fehu’ia 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki pe ‘oku ai ha totonu e Falé ke tali e fokotu’u	21
Fehu’ia makatu’unga ‘oku fakahū mai ki he Falé ‘a e Fokotu’u faka-Fale Alea ko ení.....	22

Tali Fakafofonga ‘Eua 11 ki he fehu’i tokanga ki ai ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki	22
Poupou ke ‘ai ‘a e fakalelei fokotu’u mai ‘Eua 11	23
Fokotu’u Fakafofonga Ha’apai 12 ke fakatokanga’i Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 5/2023	26
Tui Tongatapu 8 ke fakatokanga’i pē Fokotu’u mei ‘Eua 11	27
Fokotu’u ke tali e Fokotu’u Faka-Fale Alea Fakafofonga ‘Eua 11	30
Fakafoki Fakafofonga Tongatapu 4 ‘ene fokotu’u ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō e Fokotu’u faka-Fale Alea ko ení.....	31
Tokanga ‘Eiki Palēmiá ki he ngaahi ngatangata’anga mafai faka-Konisitūtone Pule’angá mo e Fale Aleá.....	31
Fakatokanga ki he fatongia Fale Alea ko e fa’u Lao.....	32
Tui ‘ikai taau ki he Fale Alea ke faitu’utu’uni atu ki he Pule’anga fekau’aki mo e Fokotu’u faka-Fale Alea fika 5/2023	33
Poupou ke fakatokanga’i Fokotu’u faka-Fale Alea fika 5/2023 ‘oua ngāue’aki lea ke mavaeua ai kāinga ‘Eua.....	33
Poupou Tongatapu 4 ke fakatokanga’i pē Fokotu’u faka-Fale Alea fika 5/2023	37
Tokanga ke fakamahino ‘a e kehekehe Fokotu’u Faka-Fale Aleá mei he Fokotu’u Tu’utu’uní.....	38
Pāloti ‘o tali ke fakatokanga’i Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 5/2023	39
‘Oatu Pule’anga pōpōaki fie kaungā mamahi ki he kau Tonga ne mole ‘enau mo’ui he fakatamaki ‘i Hauai’i.....	39
Fokotu’u Faka-Fale Alea fika 6/2023 ke fokotu’u ha Komiti Fili ke vakai’i Kautaha Lulutai	40
Fakatonutonu mei he Pule’anga ko e Kautaha Lulutai ‘oku ‘ikai ko ha Kautaha ‘a e Pule’angá (<i>public enterprise</i>).....	42
Fakatonutonu Pule’anga ‘oku lesisita ‘a e Lulutai he Lao ki he Ngaahi Kautaha pē <i>Company Act</i>	43
Fokotu’u ke tukuhifo Fokotu’u faka-Fale Alea fika 6/2023	48
Fokotu’u ke tukuhifo Fokotu’u faka-Fale Alea fika 6/2023 ki he Komiti Kakato.....	49
Poupou Tongatapu 5 tukuhifo ke alea’i Fokotu’u faka-Fale Alea fika 6/2023 he Komiti Kakato	50
Fakama’ala’ala Sea ki he ‘uhinga mo e taumu’a Fokotu’u faka-Fale Alea fika 6/2023	51
Tokanga ‘e monuka e Lao ki he Ngaahi Kautaha ka fokotu’u Komiti Fale Alea ke vakai’i ngāue Lulutai.....	51
Fakamahino Sea ko e fatongia mahu’inga Fale Alea ke ‘omai tukuhau e fonua ‘o taliui mai ki ai.....	51
Fokotu’u ke tukuhifo Fokotu’u faka-Fale Alea fika 6/2023 ke alea’i he Komiti Kakato	53

Mahu'inga ke fika 'uluaki he ngāue Fale Alea mo e Pule'anga 'a e lelei fakalukufua ma'a e kakai fonua	55
Tui Tongatapu 4 'ikai ke hala ia ki Fale Alea ke fokotu'u ha Komiti ke vakai'i ngāue Lulutai	56
Poupou'i ke fokotu'u ha Komiti Fili Fale Alea ke vakai'i ngāue Kautaha Lulutai	56
Fokotu'u ke 'omai ha fale'i fakalao mei he 'Ateni Seniale mo ha tohi fehu'i fekau'aki mo e tafa'aki ki he malu e fepuna'aki	57
Poupou ki he fokotu'u Pule'anga kae 'omai fakamatala ko iá ki he Komiti Fili.....	57
'UHINGA Tokoni Palēmia ke 'omai ha fale'i fakalao & tohi fehu'i.....	58
Poupou ke 'ave Fokotu'u faka-Fale Alea fika 6/2023 ki ha Komiti pea toki lipooti mai ki Fale Alea.....	59
Poupou'i Pule'anga fokotu'u Komiti Fili Fale Alea ki he Lulutai & ngaahi fakatonutonu .61	
Kole Tongatapu 4 na'a lava ke fakapapau'i mai 'isiu ki he tu'unga fakalao Kautaha Lulutai	61
Monomono ki he fakalea he Fokotu'u Tu'utu'uni fika 6/2023	61
Pāloti 'o tali Fokotu'u faka-Fale Alea fika 6/2023 & ngaahi fakatonutonu.....	62
Kau mēmipa fili ki he Komiti Fili e Fale Alea ke vakai'i Kautaha Lulutai	62
Kole na'a lava ke kau atu pē mo ha Memipa kehe ke kau ki he Komiti Fili	62
Fakamahino Sea ko e kau mēmipa faka'atā ko ē kau memipa fanongo pē (tapu lea)	63
Pāloti 'o tali kau memipa ki he Komiti Fili 'a e Fale Alea ki he Lulutai	63
Fokotu'u kau mēmipa talifaki ki he Komiti Fili ki he Lulutai	63
Pāloti'i 'o tali kau mēmipa talifaki ki he Komiti Fili ki he Lulutai	64
Fokotu'u Tu'utu'uni Faka Fale Alea Fika 1/2023	64
Fakama'ala'ala he Fokotu'u Tu'utu'uni fika 1/2023	65
Fakama'ala'ala Pule'anga ki he 'uhinga mo e taumu'a fokotu'u Kautaha Lulutai	67
'UHINGA ki he palopalema lolotonga fehangahangai mo e vakapuna Kautaha Lulutai	67
'UHINGA mo e makatu'unga ke fakafo'ou me'angāue 'a e Lulutaí.....	68
Tui 'Eua 11 ko e fakalele Pule'anga e Lulutai ko e fatongia totonu ia sekitoa taautaha.....	68
Fokotu'u Sea ke ta'ofi feme'a'aki he 'isiu 'oku lolotonga 'i he Komiti Fili	68
Fehu'ia tu'unga 'i ai 'a e alea ki he fakatau vakapuna e Lulutai	69
Tali Pule'anga 'ikai fakapulipuli ngāue ki he fakatau vakapuna pea kuo 'osi fakatau e vaká	70
Fakamahino Sea 'ikai hano 'aonga alea'i Fokotu'u Tu'utu'uni fika 1/2023 he kuo 'osi fakatau vakapuna'ia	70
Kole ke mai he Pule'anga ha fakamo'oni kuo 'osi fakahoko e fakatau ia vakapuna.....	71
Fakahoko mei he Palēmia 'ikai ha me'a 'e fuufuu'i & lava pē 'omai ki Fale Alea 'a e fakamo'oni kuo 'osi fai e fakatau vakapuna	71

Kole ki he Palēmia fakahū mai ki Fale Alea fakamo'oni kuo 'osi fakatau he Pule'anga 'a e vakapuna.....	71
Kelesi.....	71

Fale Alea 'o Tonga

Taimi: 1020-1035

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki kole atu ki he Fakafofonga Tongatapu 10 ke tataki mai e lotu he pongipongi ni.

Kapelieli Lanumata: Mālō Sea.

Lotu

(Fakahoko he Fakafofonga Kakai Fika 10 Kapelieli Lanumata ha lotu ke kamata'anga e feme'a'aki 'o e Fale Alea)

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou'eiki Mēmipa e Fale.

Ui 'o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, tapu mo e 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Minisitā, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'o 'Ene 'Afio pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai kae 'atā ke fakahoko 'a e ui 'o e Fale ki he 'aho ni Monite 14 'o 'Aokosi 2023.

'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonōmika, 'Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Ngoue Me'atokoni mo e Vaotātā, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Palani Fakafonua, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Light of Life Taka...

<007>

Taimi: 1035-1040

Kalake Tēpile : ...Vātau Mefi Hui. 'Eiki Sea kau toe fakaongo mu'a. 'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Nuku. 'Eiki Sea ko e ngata'anga ia e taliui.

Poaki

Poaki 'oku ma'u heni, kei hoko atu e poaki folau 'a e 'Eiki Minisitā Ngoue, kei hoko atu mo e poaki folau 'a Veivosa Taka. Ko e toenga e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai tali mai honau uí 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea : Fakatapu ki he 'afio 'a e Ta'ehāmai hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tama Tu'i Tupou VI kae 'uma'a 'a e Fale 'o Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongí ni Hou'eiki. Na'e toloi mai e Fale ki he 'aho ni koe'uhi ke tuku ha taimi ke faingamālie fakataha 'a e Kōmiti Pa'anga. Pea 'i he'eku vakai te'eki ai ke kakato 'a e ngāue Kōmiti Pa'anga. 'I he'ene pehē ko u kole atu ke mou fakatokanga'i 'etau 'asenita Hou'eiki, 'oku kei to'o pē 'a e ngaahi kaveinga ngāue fekau'aki pea mo e Lipooti Kōmiti Pa'anga ki he 'Atita mo e ngaahi Lipooti Fakata'u ko ē felāve'i pea mo e 'Atita 'a e Pule'anga fakatatau pē ki he'etau Tu'utu'uni pea mo e fiema'u 'a e Fale uike kuo 'osi.

Tukukehe e kaveinga ngāue ko ia Hou'eiki tau kei fakaongoongo pē ki he Kōmiti Pa'anga pē ko e hā ha'anau lipooti ki he tu'unga 'oku 'i ai 'enau vakai ki he Lipooti 'a e 'Atita Seniale. 'Oku tānaki mai he pongipongí ni Hou'eiki 'a e ngaahi lipooti fo'ou 'a ia 'oku hā atu 'i he'etau 'asenita. Ko e ngaahi lipooti mei he Kōmiti, fika 4.1 mo e 4.2 ke mou fakatokanga'i Hou'eiki ko e 'ū lipooti ko eni na'e tufa faka'elekitulonika atu 'i he Falaité. Fakatokanga'i pē ko e lipooti ko eni 'oku peesi 'e 159 mo 123. Kae kehe ko 'etau feme'a'aki he 'ū lipooti ko eni 'e hā atu pē he *screen* ko ena 'oku faingamālie 'i loto fale.

Ko e fika 5 'enau 'asenita Hou'eiki 'oku hoko atu ia ki he'etau ngaahi Fokotu'u Faka-Fale Alea. 'A ia ko e fokotu'u eni 'e 1,2, 3. 4. 5. Na'e 'osi tufa atu pē mo e ngaahi fokotu'u ko eni 'i he uike kuo 'osi ke mou me'a ki ai Hou'eiki. 'Oku nounou pē ngaahi fokotu'u ka 'oku fakatatau ia ki he'etau Tohi Tu'utu'uni ke fakahū mai ki he Fale ni. 'O hangē pē ko hono fakahokohoko ko eni e ngaahi ngāue ko eni 'a e Fale, ko 'ene 'osi pē ngaahi 'esitimetí mo e ngaahi Lao fekau'aki mo e patiseti 'a e Pule'anga 'oku hoko mai leva ki he Ngaahi *Regulation* pē ko e ngaahi Tu'utu'uni Fakapule'anga. Ngaahi Lao 'a e Pule'anga *addition* mo e ngaahi Tangi, ngaahi lipooti toki fakamuimui ki ai ngaahi Fokotu'u. 'A ia kuo kakato e ngāue 'a e Fale ki he'etau 'asenita ki he toenga e 'ū ngāue ko eni kuo 'osi lau atu. Tau a'u mai eni ki he tu'unga 'oku faingamālie 'oku fakahū mai 'a e ngaahi fokotu'u Faka-Fale Alea. Pea 'i he'ene pehē 'oku tānaki atu leva ia he pongipongí ni ki he'etau 'asenita.

Hou'eiki ko 'eku fakama'ala'ala atu pē ia 'etau ngāue ki he uike ni. Te u kole atu ki he Kalake ke tau kamata 'i he Lipooti 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngoue 'a ia 'oku fekau'aki eni mo e Ngaahi Tu'utu'uni Fika 3/2023 Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Faama Ika. Kalake,...

Lipooti Fika 1/2023 ongo Komiti Lao, Ngoue & Toutai fekau'aki mo e Tu'utu'uni fika 3/2023

Kalake Tēpile : Lipooti Fika 1/2023 - Ongō Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngoue & Toutai.

'Aho 03 'Akosi. 2023.

Lord Fakafanua
'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga

Nuku'alofa.

'Eiki Sea ,
Lipooti Fika 1/2023 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao & Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngoue & Toutai.
Ko u faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'ú na Lipooti Fika 1/...

<008>

Taimi: 1040-1045

Kalake Pule: ... 2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai. Makatu'unga 'a e lipooti ni 'i he ngaahi Tu'utu'uni Fika 3/2023. Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Faama Ika 2020. 'A ia na'e tukuphifo mei he Komiti Kakato ki he Ongō Komiti 'i he 'aho 7 'o Fepueli 2023 ke nau ngāue ki ai.

Fakahū atu 'a e lipooti ni ke me'a ki ai 'a e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale .

Faka'apa'apa atu,

Hon. Toketā Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
(*Sea 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Lao*)

Lord Tu'ilakepa
(*Sea 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai*)

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 4.

Kole ke tukuphifo ki he Komiti Kakato 'a e Lipooti ongo Komiti Lao & Ngoue mo e Toutai

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e kole pē ke fakama'ala'ala mai kapau te tau tali e lipooti 'e kei 'atā pē ke tukuphifo ki he Komiti Kakato Sea, ko hono 'uhingá 'oku 'i ai pē pou pou ki he kakano 'o e lipooti 'iate ia pē, ka 'oku 'i ai pē e faka'amu pē 'e lava ke tukuphifo ki he Komiti Kakato Sea mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u 'a Tongatapu 4? Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti e fokotu'u ke tukuphifo e lipooti ko eni ki he Komiti Kakato. Ko ia 'oku loto ke tali e fokotu'u fakahā mai ho nima.

Pālōti 'o tali tukuphifo ki he Komiti Kakato Lipooti Fika 1/2023 ongo Komiti Lao, Ngoue mo e Toutai

Kalake Pule: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Militoni Lanumata, Liku'ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Vātau Mefi Hui, HSH Pilinisi

Kalaniuvālu Fotofili, Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni ko e toko 23.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Pule: 'Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō tau hoko atu ai ki he Lipooti Fika 2/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Laó mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue fekau'aki ia mo e ngaahi Tu'utu'uni Fika 4/2023 Ngaahi Tu'utu'uni ki he Laiseni Toutai, Ngaahi Vaka Toutai 2020. Kole atu ki he Kalake ke lau mai e lipooti.

Lipooti Fika 2/2023 Komiti Laó & Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue & Toutai fekau'aki mo e Tu'utu'uni fika 4/2023

Kalake Tēpile: Lipooti Fika 2/2023 'a e Ongō Komiti Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai.

'Aho 3 'o 'Aokosi 2023

Lord Fakafanua
'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga
NUKU'ALOFA.

'Eiki Sea,

Lipooti Fika 2/023 - Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai.

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e Lipooti Fika 2/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Laó mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai. Makatu'unga 'a e lipooti ni ngaahi Tu'utu'uni Fika 4/2023. Ngaahi Tu'utu'uni ki he Laiseni Toutai, Ngaahi Vaka Toutai 2020. 'A ia na'e tukuhifo mei he Komiti Kakato ki he Ongō Komiti 'i he 'aho 7 'o Fepueli 2023.

Fakahū atu 'a e lipooti ni ke me'a ki ai 'a e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Faka'apa'apa atu,

Hon. Toketā Taniela 'o Liku'ohihifo Fusimālohi
(Sea 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Lao)

Lord Tu'ilakepa
(Sea 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai)

Kalake Tēpile: Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 4.

Fokotu’u tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti fika 2/2023 Komiti Lao & Komiti Ngoue mo e Toutai

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea Sea ko e fokotu’u atu pē ke tukuhifo mo e lipooti ko eni ki he Komiti Kakato mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: ‘Oku ‘i ai ha pou pou? Kalake ke tau pālōti e fokotu’u. Ko ia ‘oku loto ke tukuhifo e lipooti ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Pālōti ‘o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti Fika 2/2023 Komiti Lao & Komiti Ngoue & Toutai

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Miisita Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 22.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō tukuhifo e lipooti ki he Komiti Kakato.

<009>

Taimi: 1045 -1050

'Eiki Sea: ... Tau hoko atu leva ki he Fika 5 ‘etau ‘Asenitā Hou'eiki ko e ngaahi fokotu’u faka-Fale Aleá.

Fokotu’u faka-Fale Alea fika 3/2023

5.1 Fokotu’u faka-Fale Alea Fika 3/2023 Fakafofonga Tongatapu 4. Kole heni ki he Kalaké ke ne lau mai e fokotu’u.

Kalake Tēpile: Fokotu’u Fika 3/ 2023

‘Aho 19 Sune 2023

Ko u faka’apa’apa mo fakahoko atu ‘a e tohi fakahā ko e Fokotu’u Faka-Fale Alea ‘oku hā ‘i laló, fakatatau mo e Tu’utu’uni fika 79 (1) ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e ngaahi fakataha mo e ngaahi fatongia ‘o e Fale Alea ‘o Tongá.

Fokotu'ú, ke fokotu'u ha Komiti Fili ke fakahoko ha talatalanoa mo e kakaí 'o e vāhenga lalahi 'o Tonga ní fekau'aki mo e lotu 'o e kakaí kau ki he fili fakalukufua 'o e kau Fakafofonga 'o e Kakaí 'i he vāhenga lalahi ko Tongatapu, 'Eua, Ha'apai, Vava'u mo e Ongu Niuá mo ha ngaahi kaveinga fakapolitikale kehe 'oku nau fiema'u 'a e Fale Aleá ke fanongoa.

Faka'apa'apa atu

Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 4

Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 4

Fakama'ala'ala Tongatapu 4 he Fokotu'u faka-Fale Alea fika 3/2023

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae pehē ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Mēmipa Fale Alea 'o Tongá Sea kae 'atā mu'a ki he motu'á ni ke 'oatu pe mu'a ha ki'i fakamatala nounou fekau'aki mo e fokotu'u ko ení 'Eiki Sea.

'E 'Eiki Sea mo Hou'eiki ko e kongā eni hono fakaa'u mai 'e he motu'á ni 'a e le'o 'o hoku kāingá 'i he taimi 'a'ahi faka-Fale Aleá. Pea kuo tā tu'o lahi hono 'ohake 'a e fakakaukau ko ení ke 'omi mu'a ki he Fale Alea 'o Tongá ke fai ha talanoa fekau'aki mo e tūkunga 'o e fili Fale Aleá. He 'oku 'i ai 'a e ni'ihī 'oku nau kei fakakaukau ki he fili fakalukufua 'o hangē ko ia ko e fili 'i he kuohilí 'Eiki Sea.

Pea ko hono 'uhingá pe 'Eiki Sea 'oku mahino ki he motu'a ní hangē ko ia ko e Komiti Fili 'oku lolotonga lele 'i he lolotonga ni fekau'aki pea mo e totongi 'uhilá. 'Oku mahino 'oku pau ke 'i ai 'a e pa'anga 'e vahe'i ki ai. Pea ko e 'uhinga ia na'e 'omai ai e fokotu'u ko ení 'Eiki Sea ke onгона 'i he Fale Alea 'o Tongá. Ka 'i he taimi tatau pe 'oku ou kei ma'u pe 'a e lotu tau'atāina ki ha founga pē 'e lava ke fakahoko'aki 'a e fakakaukau ko ení. Ko hono 'uhingá pe ko e tūkunga fakapa'angá 'e 'Eiki Sea.

Na'e 'i ai 'a e fakatalanoa ki he 'Eiki Minisitā Laó ka ko e 'Eiki Tokoni Palēmiá ko hono 'uhingá 'oku lolotonga 'i ai 'a e ngaahi Lao fekau'aki pē mo e Fili Fale Aleá. Kuo 'omi pea 'oku tuku atu ia ki he komiti ke fai ha talanoa pea mo e kakai 'o e fonuá. Pea ko hono 'uhingá pe Sea 'oku kaunga 'a e kaveinga ko ení ki he 'Asenita tatau pe, ko e filí. Na'e 'i ai ai 'a e fakatalanoa ki he Minisitā Laó pe 'e laumālie lelei 'a e Pule'angá kapau 'e fakakau atu pē 'a e kaveinga ko ení ki he talatalanoa ko iá 'i he taimi 'o e faingamālie ai mo e kakaí 'Eiki Sea.

Ko e 'uhinga 'o e fakakaukau Sea, ko e tūkunga fakapa'angá. Ka a'u pe 'oku mahino 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga. Pea 'e lava pe Sea ke kei hoko atu ke fakakau pe 'i he talanoá ka 'oku mahino 'oku 'ikai ko ha lao. Ka ha'u pe lao ia 'o 'alu ki he laó kae tukuange pe 'a e fakakaukau ko ení kehe pe ke ongo mai 'e Sea. Ko hono 'uhingá 'oku 'i ai e tui 'oku matū'aki mahu'inga 'etau fekitengaki mo hotau kakaí 'a ia ko ia 'oku nau fili kitautolú. Ke tūkunga totonu honau lotó fekau'aki mo e founga 'oku nau fili ai honau kau takí.

Pea ko u 'omi ia ki he Fale Alea 'o Tongá mo 'eku 'amanaki lelei pē Sea 'e lava ke 'i ai ha founga 'e fanongoa ai honau le'ó. Pea 'i ai ha founga 'e lava ke fai ha talanoa ai pea mo e kakaí. Ko e fakakaukau ia Sea, mahino pe ki he motu'á ni ko e tu'unga fakapa'angá *deficit* e patisetí. Pea ko u hanga ai 'o toe 'oatu pe mo e fakakaukau ko ení na'a kei lava pe ke onгона fakataha 'a e fakataha ko ē mo e kakaí 'i he fekau'aki mo e Lao 'o e Filí pea mo e fakakaukau

ko eni 'e 'Eiki Sea. Ke lava ke tau ma'u ai ha fōtunga totonu 'a e anga e vakai mai 'o e kakai 'o Tongá ki he founa fili lolotongá Sea. Ko e anga ia e fakakaukaú pea ko u tuku atu Sea ki he Fale Alea 'o Tongá. Mālō 'aupito 'Eiki Sea ma'u faingamālié. ...

<010>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Sea: ... Me'a mai Tongatapu 8.

Vaea Taione: Tapu mo e Seá, tapu mo e Palēmiá mo e kau Minisitā e Kapinetí, tapu ki he Hou'eiki Nōpelé pehē ki he kau Fakafofonga e Kakaí. Mālō e laumālie ki he pongipongi ni.

Ko u faka'amu pē ke, kia Tongatapu 4 pē ke ki'i fakama'ala'ala mai pē Sea. Lave'i pē he motu'á ni na'e 'i he taimi ko ē na'e fai ai ko ē 'a e vahevahe ko eni 'a Tongá ni ko ē ki he 17 ko eni ko ē 'o e ngaahi *constituency*. Ko 'eku fie 'ilo pē 'a'aku ia pe na'e, pe na'e poupu ki he vahevahe ko eni ko ē 17 'a Tongá ní ki he Fakafofongá. Mālō.

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofongá ke, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tongá. Ko e 'uhingá pē 'a'aku Sea ki he founa ngāue ho Falé pea 'oku mahalo kamata eni e, 'oku 'i ai e ngaahi Hou'eiki ia 'oku 'i ai 'enau ngaahi me'a te nau malanga mo fakafehu'i he, ke fakama'ala'ala pea mo e molumalu ho Falé ke tukuhifo ki he Komiti Kakato. Mālō.

Fokotu'u tukuhifo ki he Komiti Kakato Fokotu'u faka-Fale Alea fika 3/2023

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku 'i ai ha poupu ki he fokotu'u 'a e 'Eiki Nōpele Ha'apai. Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti e fokotu'ú.

Pāloti 'o tali ke tukuhifo ki he Komiti Kakato Fokotu'u faka-Fale Alea fika 3/2023

Pāloti 'o tali Ko ia 'oku loto ke tukuhifo e Fokotu'u faka-Fale Alea Fika 3/2023 ki he Komiti Kakató, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki Mulí, 'Eiki Minisitā ki he Ngāue Fakalotofonua, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto ki ai e toko 22.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'ú, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō tau hoko atu leva ki he 'asenita fika 5.2 ko e Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 4/2023 mei he Fakafofonga 'o Tongatapu 4 pē mo ia. Kalaké ke lau mai e fokotu'ú.

**Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 4/2023 fekau’aki mo launga’i Tongatapu 4 e
Minisita MOI ki he ‘ikai tali mai ‘ene tohi fehu’i**

Kalake Tēpile:

Tohi Fakahā ‘o ha Fokotu’u Faka-Fale Alea fika 4/2023

‘Aho: 04 ‘Aokosi 2023

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ‘a e tohi fakahā ‘o e Fokotu’u Faka-Fale Alea ‘oku hā ‘i laló, fakatatau ki he Tu’utu’uni Fika 79(1) mo e 112 ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia ‘o e Fale Alea ‘o Tongá.

Ko e Fokotu’ú:

Ke tukuhifo mu’a ki he Komiti Ngaahi Totonu ‘a e Fale Aleá ‘a ‘eku fokotu’u launga’i ‘o e ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, Hon. Sevenitini Toumo’ua, koe’uhí ko e ‘ikai ke ne tali mai ‘a e ongo Tohi Fehu’i mahu’inga ‘a e motu’á ni fakatatau mo e Tu’utu’uni 105.

105. Ko e Minisitā ‘oku fai ki ai ‘a e tohi fehu’i ke tali tohi, kuo pau ke ne tali tohi mai ‘aki hono –

- (a) ‘ave ‘a e tohi talí ki he kalaké; pea*
- (b) ‘i loto ‘aho ‘e 14 mei he ‘ene ma’u ‘a e tohi fehu’i.*

Fakatatau ki he Tu’utu’uni Fika 112 ‘oku ‘atā ki he Mēmipá ke lāunga pehé ni:

Kupu 112. ‘E malava ‘e ha Mēmipa ‘o fakahū atu ha’ane launga ki he Fale Aleá koe’uhi –

- a) Kuo maumau’i ha totonu pe monū’ia (privilege);*
- b) Ko e anga ta’etaau –*
 - i) Ki he Fale Alea pe*
 - ii) Ki ha Mēmipa*

‘Oku ‘i ai ‘a e totonu ‘a e motu’á ni ke tali mai ‘a e ongo tohi fehu’i na’a ku fakahokó pea paasi ‘e he kalaké ki he ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue’anga Lalahí. ‘Oku fakapipiki atu heni ‘a ia na’e faka’aho ki he ‘aho 15 ‘o Mē 2023 pea mo e tohi fehu’i hono 2 na’e faka’aho ki he ‘aho 12 ‘o Siulai 2023. ‘Oku te’eki ke tali mai ha tohi fehu’i ‘e taha ‘o a’u ki he ‘aho ni. Ka kuou ‘osi fakamanatu ki he kalaké pea ne fakahoko mai na’a ne toe fakamanatu.

Faka’apa’apa atu,

Mateni Tapueluelu
Tongatapu 4

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘a Tongatapu 4.

Tokanga Tongatapu 4 ke fakapapau'i ne 'osi fakahū mai tali e 'Eiki Minisitā ki he'ene tohi fehu'i

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae pehē ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki ...

<002>

Taimi: 1055-1100

Mateni Tapueluelu: ... Mēmipa Fale Alea. 'Eiki Sea, ko e hangē pē ko ia ko e fofonga 'o e fokotu'u Sea, 'oku mamafa ki he mātu'a ni ke tali mai 'a e ngaahi tohi 'oku mau hanga 'oatu ki he Hou'eiki Minisitā. Ko hono 'uhinga pē ko 'etau tu'utu'uni 'Eiki Sea. Ka ko eni 'oku ou ma'u 'a e fetu'utaki mei ho'o kau ngāue na'e 'i ai 'a e tali na'e 'omai 'aneuhu ka 'oku te'eki ai ke tufa mai ki he motu'a ni 'Eiki Sea. Ka 'oku ou hanga pē 'o fakahoko atu, ko ē 'oku 'i ai 'a e tali pea kapau 'oku mo'oni 'Eiki Sea, kuo kakato 'a e me'a ia na'e hoha'a ki ai 'a e motu'a ni kapau pē 'e lava ke fakamo'oni'i mai 'Eiki Sea, ka u fetu'utaki au kuo u ma'u 'i he pongipongi ni.

Fakapapau'i 'Eiki Sea ne fakahū mai tali mei he 'Eiki Minisitā

'Eiki Sea: Ko ia te u fakapapau'i atu na'e fakahū mai 'a e tali mei he 'Eiki Minisitā 'aneuhu.

Kole Fakafofonga Tongatapu 4 ke fakatatafe Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 4/2023

Mateni Tapueluelu: Kapau ko ia Sea kuo fakakakato e tu'utu'uni ia pea 'oku ou fakamālō atu ai Sea. Kole au ke fakatatafe ā 'a e fokotu'u ia ko eni, ko hono 'uhinga pē na'a ku feinga 'i he founga kehekehe Sea ke 'omai ha tali, pea 'oku 'ikai. Pea ko e founga pē eni 'oku 'atā ki he kau Mēmipa ko hono 'omai ā ha fokotu'u ki heni. Pea 'oku ou fakamālō atu 'Eiki Sea, kapau 'oku 'i ai ha tali kau fakaongoongo atu ki ai, mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i fakahoha'a.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Kole ki he Hou'eiki Pule'angá nau toe tokanga ange ki he ngaahi tohi fehu'i e Hou'eiki Mēmipá

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'E Sea ko e ki'i lave pē 'aku fekau'aki mo e fokotu'u ko eni 'oku mahu'inga pea mahino pē ia hangē ko e ngaahi me'a na'e hoko he kuohili 'a eni ko eni 'oku fakahā 'i he tu'utu'uni 'a ia ko ē 'oku 'omai 'e he Fakafofonga. 'Oku ngofua ki he Fakafofonga ke ne lāunga atu 'a eni ko eni 'oku fakahoko ki he, 'ikai ke tali mai 'a e ngaahi, 'a e tohi fehu'i.

Ka ko 'eku 'uhinga pē 'aku Sea ko e fa'ahinga a'u ki he fa'ahinga fokotu'u pehé ni pea mo e fakamanatu pē mo e kole pea mo e, 'aki ki he Feitu'u na, he 'oku mahino pē ki he Hou'eiki 'o

e Pule'anga, he ko e 'uhinga ke 'oua te tau fa'a a'u ki ha ngaahi fokotu'u pehē ni 'o 'ave ki he, ke nau tokanga mai mu'a ki he tohi fehu'i 'a e Hou'eiki Mēmipa.

Neongo pē 'oku mahino 'a e femo'uekina he fatongia ka ko 'eku 'uhinga pē 'aku ke 'oua te tau a'u 'o 'alu 'o a'u eni ki he fa'a lāunga'i. He ko e ngaahi me'a 'i he kuohili ko e tu'u 'a e Fakafofonga 'o lāunga'i atu 'a e 'Eiki Minisitā ko e uike eni 'e fiha. He 'oku mahino pē ia ko e uike 'e 2 'oku tuku mai 'e he Tu'utu'uni, ka koe toki tu'u ha Fakafofonga 'o lāunga'i kuo a'u ia 'o māhina 'e 1 pē 'ova atu ai, pea fai ai 'a e lāunga ko eni.

Pea ko eni kuo a'u ia ki ha fa'ahinga me'a kuo fakahū mai ke 'ave ki he komiti Sea, ko e fakahoko atu pē mu'a, kole ki he Hou'eiki Pule'anga, Palēmia mo e kau Minisitā, ke nau tokanga mai ki hē. He 'oku mahino pē ko e me'a ko e tohi fehu'i 'oku pau ke fou 'i he tu'utu'uni kuo 'osi maau hono fakalea fakahū ki he Kalake 'o *check*, pea 'ave 'oku mahino 'oku fakatatau ki he tu'utu'uni, pea 'oatu pea tali mai.

Pea fakatatau ki he taimi kae 'oua te tau 'ai ke tau a'u ki ha fa'ahinga me'a pehē ni hangē pē ko 'eku lave Sea, mahino pē femo'uekina mo e me'a, kae tokanga mai ki he me'a ko ē 'oku 'oatu pea tali mai 'o fakatatau ki he 'etau Tu'utu'uni, mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō Sea.

Lord Nuku: 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

'Eiki Sea ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ko ho'o 'asenita ko ē 'i he pongipongi ni ki he tohi fokotu'u ko eni 'e 'Eiki Sea, ko 'eku kole atu 'a'aku ia koe'uhi ko e fokotu'u ko eni, 'oku 'i ho Fale. Pea ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga ki ai, kapau ko 'eku kole 'aku ia pē 'e malava ke 'omai 'a e fokotu'u ko eni fakataha mo hono tohi tali, ki he Falé ke alea'i fakataha pea mo e tohi fokotu'u Sea. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Nōpele, koe'uhi kuo 'osi fakafoki 'e Tongatapu 4 ia 'ene fokotu'u, 'oku to'o ia mei he 'etau 'asenita.

Lord Nuku: Mālō 'aupito Sea. Pea 'oku hangē ko e me'a ko eni ko ē 'a e Fakafofonga Nōpele na'e tonu ke tuku ā 'a e 'u me'a pehē mo e ngali fakamole taimi Sea mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi.

Kole fakamolemole 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi 'ikai fakahoko e tali ki he tohi fehu'i hono taimi totonu

'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Sea ko e tu'u hake pē motu'a ni ia 'o kole fakamolemole 'i he tōnounou 'a e faifatongia, koe'uhi ko e 'ikai ke fakahoko mai 'a e tali ko eni 'i hono taimi totonu. Sea ko e lahi pē lele atu 'a e

motu'a ni 'i he ngaahi fatongia, mea'i pē 'e he Feitu'u na 'a e lele holo 'i motu 'i he faka'ali'ali ngoue, pea mo e ngaahi fatongia kehekehe pē. Ka na'e 'ikai ke 'i ai ha 'uhinga ia ka ko e tali eni na'e toki fakahū mai 'aneuhu ki he Kalake 'o e Fale Alea, pea 'oku ou tui mahalo ko e tali ko ia 'oku fakafiēmālie pē ki he potungāue. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, tau hoko atu leva ki he fika 5.3 'etau 'asenita ko e Fokotu'u ...

<005>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Sea: ... Faka-Fale Alea Fika 5/2023 'a e Fakafofonga 'Eua 11 te u kole eni ki he Kalake ke ne lau mai e fokotu'u.

Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 5/2023

Kalake Tēpile:

Fokotu'u Fika 5/2023

Fokotu'u Faka-Fale Alea

Fokotu'u

Ke to'o faka'aufuli pea 'oua 'e toe ngāue'aki 'a e ngaahi lea ko e "'Eua Fo'ou" mo e "'Eua Motu'a" mei ha ngaahi Lao, ngaahi Tu'utu'uni pea mo ha ngaahi tohi fakapule'anga pea mo e ngaahi tohi 'a e Fale Alea 'o Tonga, kae ngāue'aki pe 'a e 'Eua.

Puipuitu'a

Kuo hoko 'a 'Eua he 'aho ni ko e "fale hūfanga" ki ha kakai kuo uesia kinautolu 'e ha fakatamaki pea nau kumi hūfanga ki ha feitu'u te nau toe ui ko 'api. 1863 hiki mai 'a e kau 'Ata, 1948 hiki mai 'a e kakai 'o Niuafou, 19 onongofulu tupu hiki mai 'a e kakai mei Kanokupolu mo 'Ahau, 19 fitungofulu tupu hiki mai 'a e kakai mei Ha'apai mo Vava'u, 2021 hiki mai 'a e kakai 'o Mango.

'Oku 'ikai ke toe 'aonga ai ha lea ke ne vahevahe 'a e nofo.

Faka'apa'apa atu

Honorable Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi

Fakafofonga Fale Alea – 'Eua 11.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eua 11.

Fakama'ala'ala Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 5/2023

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea ko u fakatapu mo e Feitu'u na, pehē fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa ho Fale, pea ko u fakamālō atu he ma'u 'a e faingamālie ko eni ke fai pē mu'a ha ki'i malanga 'i he fokotu'u 'a e motu'a ni. He 'oku ou tui Sea pe 'oku mahino ngofua

pe ‘a e fokotu’u ni pea ‘oku ou ‘amanaki pe ‘e fe’unga pē ha ki’i malanga ‘e fakahoko ho Fale pea toki faitu’utu’uni ai pe ho Fale ki he fokotu’u ‘a e motu’a ni.

Sea ko ‘Eua na’e fuofua nofo’i ia ‘e he kau Maui ko honau ‘api tukuhau, he ko e motu na’e tūtūu’i hifo ki ai ‘e Tangaloa ‘a e efu mo hono fale tufunga fonua he ‘oku kei ‘i ai pe Matalanga ‘a Maui mo e Lī ‘Anga Huo ‘a Maui. Pea mahino kuo nau hiki pea ‘ikai foki ke ‘i ai ha kakai ia ‘i he motu pea ko e tupu’anga ia ‘o e lea Tonga, Kehenga ‘a Tonga lahi na’e fie folaua kae kite noa ‘a e motu ko ‘Eua.

Na’e toki kamata ke ‘ahia ‘a ‘Eua he kau siu ‘a e Tu’i Tonga ‘i he mahino ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ‘a e kau Maui ‘i he fonua ni, he koe’uhí na’e mahino na’e mahutafea ‘a e motú. Pea na’e fekau leva ‘a Vaka’uta ko e taha ‘o e kau Siu ke toho hono vaka ki ‘uta ke nofo ‘i ‘Eua ‘o ‘ai ha Pangai ‘o e Hau, pea fekau mo Hama ke nofo ‘i Tufuvai pea mo ‘Ohonua ‘o talitali ha folau. Pea ne ‘oatu leva ke nofo ki ai ‘a Hafoka mo Manumu’a ko e tauhi e kakai mo e tauhi fonua. Ko e tala ia ‘o ‘Eua Sea pea ko ‘Eua ia.

Sea kuo hoko ‘a ‘Eua he ‘aho ni ko e fale hūfanga ki ha kakai kuo uesia nautolu he ngaahi fakatamaki pea nau kumi hūfanga ki ha feitu’u te nau toe ui ko honau ‘api. Kuo u tui ‘e hokohoko atu pe ‘i he kaha’u ia e hoko ‘a ‘Eua ko e fale hūfanga ke ne talitali ha toe kakai nau kumi ki ha potu ‘oku nonga pea ko e ‘uhinga ia ‘o e Fokotu’u faka-Fale Alea ‘o e ‘aho ni.

Na’e fetuku foki mo kaiha’asi ‘a e kakai na’e nofo ia ko ē he motu ko ‘Ata ‘i he ngaahi vaka na’a nau ‘ahia ‘a e potu tahi ‘o tautolu pea na’e ‘omai ai ki ‘Eua ‘a e toenga ‘a e kakai na’e toe ‘i he motu ‘i he 1863 ‘i he tu’utu’uni ‘a e ‘Uluaki Fā, Tupou I. Pea ko e ta’u eni ‘e 160 mei ai hono talitali lelei ‘e Hafoka ‘a Hama mo Manumu’a ko e fakalahi.

Na’e puna ‘a e afi he 1946 ‘i Niuafou’ou pea na’e ‘omai ai e kakai he 1948 ke nau nofo ‘i ‘Eua mo e fakalahi ‘o ‘Eua ‘i he tu’utu’uni ‘a e La’ā kuo Tō, Kuini Salote. Pea ko e ta’u eni ‘e 75 mei ai na’e toe talitali lelei pē ‘e Hafoka, Hama mo Manumu’a ko e fakalahi. ‘I he ta’u 1960 na’e hiki mai ai mo e kakai mei Kanokupolu mo ‘Ahau mei he ngaahi feitu’u kuo tu’u laveangofua ia he ‘aho ni ke nofo ‘i ‘Eua ‘o ‘i ai honau kolo na’e ui ko ‘Ahau pea ko e kolo ia ko Ta’anga he ‘aho ni ‘i he mokoi pe ki ai ‘a e La’ā kuo Unga Fonua Taufā’ahau Tupou VI. Pea ko e ta’u eni ‘e onongofulu tupu mei ai pea na’e toe talitali lelei pē ia ‘e Hafoka ‘a Hama mo Manumu’a.

‘I he 1970 na’e hiki mai ki ‘Eua ‘a e ngaahi ...

<007>

Taimi: 1105-1110

Taniela Fusimālohi : ... fāmili mei he ngaahi potu kehekehe tautautefito pē ki Vava’u mo Ha’apai koe’uhi ke nofo ko e lahi ‘a e kekeke ke ma’u mei ai ha’anau mo’ui pea ko e ta’u eni ‘e 50 tupu mei ai. ‘I he 2021 na’e hiki mai ai ‘a e kakai ‘o Mango ke nau nofo ‘i ‘Eua ‘i he hili ‘a e pā ‘a e Mo’ungaafi ko Hunga Tonga / Hunga Ha’apai ‘i he mokoi ki ai ‘a Kingi Tupou VI. Pea nae fai ai pē ‘e Hama, Manumu’a mo Hafoka ‘a honau fatongia ko e talitali mo e tauhi kakai.

Sea, ‘oku ‘ikai ke hongē ‘a e hisitōlia ia ‘o e ngaahi fonua lahi ‘i he fakatātā ‘o e lea ‘oku hoko ko e vahevahe ‘o e nofo mo e fakamanatu ‘o ha kehekehe, kae hulu atu ‘a ‘ene pipiki ‘i he

‘atamai mo e fakakaukau. Sea ko e t̄naki ‘o e 1 mo e 1, mo e 1 mo e 1 ko e mo’oni ia ‘oku ‘ikai ko e 1. He ‘ikai ke ‘i ai ha mataotao ia te ne talamai ‘oku malava ko e mo’oni ko e 1, he ‘oku hala fakalosika pea hala fakafika, ka ko ‘eku tui ‘oku tonu fakamōlale ia.

Kau ‘oatu p̄e ha fanga ki’i talanoa mei he hisitōlia ‘o māmani ke ne hulu’i mai ‘a e mahu’inga ‘o e fokotu’u pehē ni. Ko Sione Nasi ko e tangata faifika mataotao he ‘Univēsi ‘o *Princeton* ‘i ‘Amelika pea na’e ui ke ne ma’u ‘a e pale fakalangilangi mo e *Noble Prize* ‘i he 1983 ki he’ene fekumi ki he ngaahi me’a ope kotoa p̄e he mala’e ‘o e faifika pea mo e Saienisi. Na’a ne pehē pō ko ia na’e foaki ai ‘a e pale ko eni, kuo u ‘ilo’i ‘a e me’a fakapulipuli pea mo e misiteli ‘o e ‘univeesi, ka ko e misiteli ‘o e ‘ofa ko ia ‘oku te’eki ke u makupusi.

Sea ko ‘Eua na’e fuofua nofo’i ia, Sea ‘io ko e, ‘oku ‘aonga p̄e ‘a e nofo fakataha ‘o kapau ‘oku taha p̄e ‘a e lea pea mo e ngāue. Pea neongo ‘a e tuifio ‘a e nofo ko ‘Eua ko e fonua p̄e ‘e taha ko ‘Eua p̄e, pea ko e ‘Eua p̄e ia ‘e taha he tauhi fonua ‘oku fai ‘e Hafoka kae ‘uma’ā ‘a Hama mo Manumu’a. Kapau ‘e to’o ‘a e lea ‘oku ou fokotu’u ‘a e ‘Eua fo’ou mo e ‘Eua motu’a pea ‘oku ou tui ‘e ofiofi ai ‘a ‘eku t̄naki ‘a e 1 mo e 1 mo e 1 mo e 1 ‘o ma’u ai ‘a e 1.

Faka’osi Sea, na’e lolotonga ‘a e tau fakalotofonua ‘i ‘Amelika lolotonga ‘oku Palesiteni ‘a ‘Epalahame Linikoni. Na’e ‘ikai foki ke ‘i ai ha telefoni ‘i he taimi ko ia ko e telekalafi p̄e. Ka na’a ne faka’amu he pō ‘e taha ke ‘ave ‘ene p̄p̄ōaki ki he kau Kōvana ‘o e ngaahi *State* ‘o ‘Amelika ke nau poupu mu’a ki he’ene lao ke faka tau’atāina ‘a e kau ‘uli’uli mei he nofo p̄p̄ula. Pea ‘osi ‘ene lau atu ki he’ene ongo kalake ‘ene p̄p̄ōaki pea toe lau fakafoki mai ‘e he ongo kalake kiate ia ke mahino ‘oku tonu ‘a ‘e ne popoaki. Na’e longo ‘a ‘Epalahame Linikoni pea toe lea atu leva ‘ene ongo kalake, ko e hā ‘ene lau ki he’ene popoaki ke ‘avé p̄e te ne ‘ave ā he taimi ni. Na’e ‘ikai ke tali mai ‘e ‘Epalahame Linikoni ‘a ‘ena ‘eke ke na’e pehē atu ia kia kinaua. Kapau te u t̄naki ha ongo me’a tatau ‘e 2 ‘o ma’u ‘a e mo’oni ko e me’a p̄e ko ia, ‘oku ‘ikai nai ko e tatau ia?

Kau Fale Alea, ka t̄naki ‘a e 1 mo e 1 ‘o ma’u ‘a e mo’oni ko e 1 pea ‘oku ou tui ‘oku tonu fakamōlale ia he ko e finangalo ia ‘o e ‘Otua neongo ‘ene hala ki he tangata. Kapau te tau ‘io he ‘aho ni ki he fokotu’u ko eni, ‘e hoko ia ko e makamaile he ‘oku lava p̄e ‘a e 1 mo e 1 kuo hoko ko e 1. Neongo ‘ene tu’u fehalaaki fakafika mo fakalōsika ka ‘oku tonu fakamōlale ia. ‘E ‘ikai leva ke toe ‘i ai ha ‘Eua motu’a pea ‘ikai ke toe ‘i ai ha ‘Eua fo’ou p̄e ko ha ‘Eua ‘Ata p̄e ko ha ‘Eua Niua, ‘Eua Kanokupolu p̄e ‘Eua ‘Ahau, ‘Eua Vava’u p̄e ‘Eua Ha’apai p̄e ‘Eua Mango ko e ‘Eua p̄e. Leveleva e malanga Sea. Mālō.

Eiki Sea : Hou’eiki ko e fokotu’u ko eni ‘oku nounou pea ‘oku mahino p̄e. Kapau ‘oku ‘i ai ha’amou fakamalanga, poupu p̄e ...

<008>

Taimi: 1110-1115

Eiki Sea: ... ‘ikai poupu ki he fokotu’u mou me’a mai. ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki.

Fehu’ia ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki pe ‘oku ai ha totonu e Falé ke tali e fokotu’u

Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Tēpile ‘a e Kapineti, Fakafofonga Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio pehē ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e

Kakai. Sea ko e ki'i fehu'i fakama'ala'ala pē pea mei he pea mei he Feitu'u na kae pehē ki he Fakafofonga. Ko e 'uluaki 'o e fehu'i ko e, pē 'oku 'i ai ha'atau totonu ke tau hanga 'o tali 'a e fokotu'u ko eni mei he tu'unga fakalao pē ko e ko e hā ha lao 'oku 'asi ai e 'Eua Fo'ou mo e Niua Fo'ou 'a e 'Eua Motu'a pea mo e 'Eua Fo'ou kae pehē ki ha tu'utu'uni 'oku 'asi ai e hingoa ko eni pē 'ikai ko u manavasi'i na'a faifai kuo to'o e lahi ia mei he Vava'u pea 'oku 'ikai ke mau loto mautolu ki ai.

Fehu'ia makatu'unga 'oku fakahū mai ki he Falé 'a e Fokotu'u faka-Fale Alea ko eni

Ko hono ua 'a e 'a e fehu'i ki he Fakafofonga 'e 'e Sea pē ko e, pē 'oku 'i ai nai ha me'a 'oku hoko 'i 'Eua 'oku makatu'unga mei ai 'a e fokotu'u ko eni. 'UHINGA pē Sea ko e tuku'au mai 'a e 'a e motu ko eni na'a nau laukau 'aki honau hisitōlia mo honau tukufakaholō. Pea ko e Fakafofonga eni 'e fiha mei he motu ko eni 'ene tukutuku'au mai ka kiate au 'oku fakatu'upakē ki he motu'a ni 'i he anga 'eku fanongo he fokotu'u ko eni pē ko e hā 'a e me'a 'oku hoko 'i 'Eua 'oku makatu'unga ai. 'A ia ko e ki'i fehu'i pē ia 'e ua Sea 'oku 'oatu ke fakama'ala'ala mai he Fakafofonga, mālō.

'Eiki Sea: Ko ia 'Eiki Minisitā ko e fehu'i mahu'inga ena 'oku ke 'ohake. 'Uluaki 'oku 'ikai ke hā ia ha lao 'a e fakalea ko eni 'a e 'Eua Fo'ou mo e 'Eua Motu'a pea ko 'eku mahino'i ko ē fokotu'u ko eni 'oku 'uhinga ia ke 'oua te tau ngāue'aki 'i ha lao 'e fa'u 'e he Fale Alea mei he 'aho ni pē ko ha'atau ngaahi tu'utu'uni. Pea 'oku 'i ai e felāve'i heni e fokotu'u pea mo e ngāue e Pule'anga ke 'oua 'e ngāue'aki he Pule'anga 'i he ngaahi tohi fakapule'anga.

'A ia ka tali 'e he Fale ni mahino ia 'oku tali mo e Kapineti mou toki *Savingram* moutolu ia ki he 'ū potungāue ke 'oua te nau ngāue'aki e 'ū lea ko ia 'o kapau 'oku ngāue'aki ka ko u tui ko e me'a lahi e me'a ko eni ke tau fakatokanga'i 'oku 'i ai 'a e fiema'u mei 'Eua ke 'oua 'e ngāue'aki e ngaahi fakalea ko eni ka te u tuku pē faingamālie ki he 'Eiki Fakafofonga 'Eua 11 ke ne fakama'ala'ala mai ho'o fehu'i 'Eiki Minisitā.

Tali Fakafofonga 'Eua 11 ki he fehu'i tokanga ki ai 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea nau pehē 'e au kuo 'osi 'eku malanga kuo mahino. Sea ko 'eku tali 'a'aku ki he ki he fehu'i 'uluaki ke tākaki atu pē mu'a ki he Feitu'u na koe'uhí ko e tafa'aki ko ē ki he fakapule'anga 'oku kei ngāue'aki pē foki eni 'i he tafa'aki ko eni 'a e Potungāue Savea pehē foki ki he Tafa'aki ko eni 'a e Setisitika pea pehē foki ki he Filí pea mo 'etau ngāue'aki e IT. Pea ko e tūkunga ia 'o e 'o e 'o e tafa'aki ko ia.

Ko hono ua Sea ko e me'a eni 'oku 'ohake ma'u pē ia he 'A'ahi Fale Alea kotoa pē ki he Vahefonua 'Eua pea na'e fai ko ē 'eku lele holo ko ē he 2021 ko ē 'o fai 'a e talanoa ko ē mo e kakaí 'i he teuteu 'o e filí. Ko e taha eni 'o e ngaahi me'a na'e 'omaí 'i he kei hā hā holo 'a e ngaahi lea pehe ni ko u tui 'oku 'ikai ke tatau ha vahefonua ia 'i he ngaahi Vahefonua 'o Tonga ni mo e Vahefonua 'Eua hangē pē ko ē nau fakahoha'a atu ki ai ko e falehūfanga. Pea 'oku 'i ai 'a e kakai kuo uesia kinautolu 'e he ngaahi fakatamaki pea 'oku nau hiki mai ke nofo'i 'a hoku vahefonua.

Ko e fehu'i ko ē hono ua Sea ki he tafa'aki ko ē ko e hā 'a e me'a 'oku hoko Sea 'oku 'ikai ke ai ha me'a ia 'e hoko. Ko e me'a 'oku hokó ia ko e faka'amu ke 'oua 'e ngāue'aki ha ngaahi lea 'oku ne hanga 'e ia 'o faka'ai'ai ha vahevahe ha fa'ahinga me'a. Ko e ko e hiki mai ko eni

‘a e kakai ‘o e motu ko ē ko Mango te nau ōmai kinautolu ‘o nofo ‘i he vāhenga he taimi ni ‘oku ui ko ē ko e Vāhenga ‘Eua Motu’a. Pea ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e lea ia kuo ngāue’aki pē ‘e he kāinga he anga ‘o e vahevahe ‘o ngāue’aki ‘a e Vāhenga Hihifo mo e Vāhenga Hahake.

Koe’uhí ko e faka’amu ko ē ke ngāue’aki pē ha lea ko ē ‘oku ne fakakau kotoa fakakau kotoa ‘a e kakaí ‘i he ngāue fakataha pea mo e anga ‘o e nofo. Sea ko e ko u tui ko e fokotu’u ko ē ‘o e ‘aho ni ‘oku ‘ikai ko ha me’a lahi ia, ko e me’a pē ia ke tau fai he ‘aho ni hono fakatonutonu atu ke liliu ‘a e ngaahi tohi fakapule’anga ‘i he me’a ‘oku fai ki ai ‘a e kole ‘a e motu’a ni. Pea ki he kaha’u ke ‘oua pē mu’a ‘e toe ‘i ai ha lao ia ke hā ai ‘a e ngaahi lea pehe ni koe’uhí ‘oku hoko ‘a e vahefonua ia ko e feitu’u ke ne hanga ‘o fakafofonga’i kotoa ‘a e ngaahi vāhenga motu ...

<009>

Taimi: 1115 – 1120

Taniela Fusimālohi: ... ‘o Tonga ní. He ‘oku ‘i ai pe mo e kau Tongatapu, ‘i ai kau Ha’apai, kau Vava’u, kau Mango, kau Niua mo e kau ‘Ata. Pea ko u tui ko ‘etau ‘alu ko ē ki he lēvolo ‘oku ‘i ai ai ‘a e faka’amu ko ē ko e ke fai ‘a e ngāue’aki ‘i he melino mo e fe’of’ofani pea ‘oku totonu leva ke ‘i ai ‘a e fakakaukau ko eni ke tau ngāue’aki pe ha lea pe ‘e taha ke ne hanga ‘o talamai ‘a e mahu’inga ‘o e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e fokotu’ú.

Kapau te tau vakai atu pe ki he ngaahi fonua ‘i mulí. ‘Oku ‘ikai ke toe vahevahe, ko ‘ete hoko pe ko ha taha ‘i he fonua ko iá pea ko ‘ete hoko ia ko e tangata’i fonua pe ko e fefine’i fonua ‘o e fonua ko iá, mālō Sea.

Vātau Hui: Sea, kole atu ha ki’i faingamālie.

‘Eiki Sea: Hala faingamālie Fakafofonga, fakatokanga’i ‘etau taimí. Ko eni ‘oku tu’utu’uni ‘etau taimí ke tau mālōlō. Kae kimu’a pea tau mālōlō ko u kole atu pe Hou’eiki ke tau fakatokanga’i ‘oku ‘omi ‘eku manatú he fokotu’u ko eni ‘a ‘Eua 11, he taimi ko ē ‘oku fai ai ko ē e tānaki tu’unga e fānau akó. He ko e taimi ko ē ‘oku tala ai ko hai ‘okú ne ma’u e kalasí fē, ‘eke atú pe ‘oku ha’u mei fē, Pangaimotu Vava’u. Ta ko ē ‘oku nofo ia ‘i Ma’ufanga. Ka ko e taimi ko ē ‘oku puke ai nautolu ‘e he polisí, ko ho ha’u mei fē, Ma’ufanga. Tau mālōlō Hou’eiki.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<010>

Taimi: 1140-1145

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea (Lord Fakafanua).

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Kole atu kia ‘Eua, Ongō Niua, 17 ke me’a mai.

Poupou ke ‘ai ‘a e fakalelei fokotu’u mai ‘Eua 11

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea, tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘Eiki ni. Sea tuku mu’a ke u kau atu pē ‘i he fakalavelave atu ‘i he tohi ko ia ‘oku fakahoko ‘e he Fakafofonga ko ia ‘o ‘Eua 11. Sea, ko e me’a ‘oku mahino ki he motu’a ni, ko e kāinga foki

mei he Ongō Niua ko nautolu 'oku tokolahi taha 'i 'Eua. Pea 'oku ou tui 'oku 'asi pē ia hē ko Ha'apai na'e 'i ai mo 'Ata, ka 'oku 'ikai ke fu'u ma'u lelei ia 'e he ni'ihī 'a e ngaahi tukufakaholo ko ia. Ko e me'a 'oku ma'u lelei ia ko e si'i fetukutuku mai 'a e kāinga mei Niua 'o nofo 'i 'Eua.

Ko hono fakamo'oni Sea he 'oku 'i ai 'a e ngaahi kolo ai 'oku ui 'aki ia homau ngaahi kolo mei Niuafo'ou. Pea 'oku ou ongo'i pē foki he na'e 'i ai 'a e 'a'ahi 'e taha ki ai ki 'Eua pea na'a ku lea au ia 'ou talaange, fēfē ke 'ai pē 'a e *ID* ko ē 'a 'Eua ke 'ai 'o 'Eua/Niua tohi'i 'a e (N) ai kae 'ai pē ko e 'Eua/Niua, na'e 'ikai ke loto fiemālie 'a e kāinga ki ai. Kae kehe 'oku ou 'ilo pē 'oku, ko e ni'ihī tokolahi ko enī 'oku nau 'osi fili 'i 'Eua. Ko e anga foki 'a e folau mai 'a e ki'i kāinga mei Niua 'oku nau folau mai pē ki heni, pea nau toe folau mei heni ki ai, ō 'o nofo ki 'Eua.

Pea ko ia Sea ko e fakatonutonu ko enī 'oku fai 'e he Fakafofonga 'Eua 11, 'oku ou tui ko e fo'i fakalelei ko ia, sai ke tau ngāue'aki atu mei heni, pea fai ai pē mo e fo'i fakalelei ko ia mei a nautolu pē 'i 'Eua. He 'oku ou tui 'oku 'ikai ke, ko nautolu ia 'oku tu'unga mei ai. Kau talanoa 'a e ki'i me'a ko enī Sea, mau ō atu 'i he koniseti ko enī homau vaka, mau ha'u ki 'Ohonua 'o fai 'emau koniseti ai. Tau'olunga tā, tau'olunga fakaava, ki'i kolo mei Fata'ulua. Hanga 'enautolu 'o lī 'a e mahu'inga ko ē 'o e tau'olunga fakaava 'o ma'olunga, pea u toki pehē atu foki au ko hai moutolu ke mou ō mai 'o kailao hē. Tau'olunga tāpuni 'a 'Ohonua, tala 'e he Tangata'eiki Faifekau he 'ikai tāpuni 'a e tau'olunga he pōoni 'a e tau'olunga he pōoni 'a e tau'olunga tāpuni kae 'oua kuo tau laka 'i Fata'ulua.

Sea 'oku ou tui ko e fa'ahinga laumālie pē ia mahalo 'i he anga 'o e nofo ka ko 'eku hanga ko ē 'o 'ilo'i ko mautolu kāinga Niua he 'oku lahi ange 'a e pehē ko e kāinga enī mei Niua/'Eua, pē ko e 'Eua/Niua.

'Oku 'i ai 'a e vaka 'o 'Eua na'e toki tau mai, ko e vaka ko enī hangē kiate au 'oku ui ia ko e Malau 75. Pea ko u tui kapau te u fehu'i ki he Fakafofonga 'Eua, 'oku nau fekau'aki 'a e ongo kautaha vaka ko enī? Ko e me'a lelei pē ke fai 'a e talanoa fakaekinautolu pea 'oku ou tui ko 'ene maau mālie ko ia pea 'oku ou tui ko e me'a ia 'oku tonu ke hoko atu ki ai, tau kau mo tautolu he pou pou ka 'oku ou fakamo'oni au ki he Fakafofonga 'Eua, 'ai pē ke taha pē.

Ko e ō nofo 'Eua kae toe si'i, ka ko e me'a Sea, fa'a 'i ai foki fanga ki'i tamaiki ia mei Niua 'oku nau fa'a 'uluaki, kapiteni nautolu mei 'Eua, pea ui ia, ki'i tamasi'i enī mei Sapa'ata, Niuafo'ou, mo 'Ohonua, 'Eua. Sea, fa'a sai foki e ako ia 'a e ki'i fānau mei Niua pea na'a ku nofo 'Eua foki. Ko e me'a ia 'oku si'i ongo'i 'e he Fakafofonga 'Eua 11, tau hanga 'o fakatonutonu ā, tau ngāue'aki pē 'Eua 11, 'a e 'Eua motu'a, 'oua 'e toe 'ai, toe 'ai ai he ko 'eku 'ilo fakapapau ko hoku ki'i kāinga 'oku, 'oku nau hanga ma'u pē 'enautolu 'o 'ai, Niua/'Eua. Ko hai, Niua/'Eua, ka tau nofo ā ki he fo'i fakakaukau ko enī 'a e tohi kuo 'omai 'e he Fakafofonga 'Eua tau nofo ki ai, pea fakalelei 'i loto ki he vahefonua ke nofo 'i he 'Eua motu'a.

Ko ia pē Sea 'a e ki'i pou pou atu ki he fokotu'u ko enī 'oku fai mālō.

Eiki Sea: Ha'apai 12 pea toki hoko mai 'a Tongatapu 1.

Mo'ale Finau: Sea mālō mu'a 'a e laumālie 'Eiki Sea 'a e Feitu'u na, pehē ki he Hou'eiki 'o e Fale ni. Sea 'oku ou ta'utu pē 'i hoku ta'utu'anga 'o fanongo ki he fokotu'u ko enī, na'e kamata Sea, hangē pē 'oku ongo ma'ama'a pē, ka 'oku 'alu pē taimi he 'osi 'a e fakamatala 'a

e Fakafofonga ‘a e hisitōlia pea na’e ‘i ai ‘a e ki’i fo’ilea na’e ‘asi mai faka-Pilitānia pē ko e *moral*.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē Sea, kātaki pē Sea he ko hono ‘uhinga na’a ‘oku tokolahi ‘a e ni’ihi ko ē ‘oku, ‘e ngali me’a ‘i he kaveinga ni kae tukuhifo mu’a ki he Komiti Kakato Sea, kae lele’i ‘a e ‘asenita ‘a e Feitu’u na ‘i he Fale Alea ke kakato. Ko e ki’i fokotu’u atu pē kātaki pē Fakafofonga, mālō Sea.

Mo’ale Finau: ‘I he hili pē

<005>

Taimi: 1145-1150

Mo’ale Finau : ... Sea ‘eku tu’u tu’o taha. Kole atu ki he Fakafofonga ke ‘omai mu’a ha’aku tu’o taha ‘osi ko ia pea toki fai leva ho’o pule Sea. Mālō.

Eiki Sea : Tapu ki Ha’apai 12 faka’osi ho’o taimi ka tau toki hoko atu ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 4.

Mo’ale Finau : Mālō 'Eiki Sea. Ko e ‘uhinga Sea ‘eku fakahoha'a Sea he ‘oku ou tokanga au ki he kaha’u. Ko e, ko hono mo’oni Sea ko hono mo’oni kapau te tau fakatokanga’i ko e hingoa fakalao ko ē ‘a e motu ko eni ko ‘Eua, ko ‘ene fakalao ia ko e hingoa ia ‘oku tu’u he mape. Kapau te tau ‘alu ki he mape ko e ‘asi pē ia ko Eua *Island* pe ko ‘Eua, ‘oku ‘ikai ‘asi ha fo’ou ia pē ko ha motu’a ai. Kapau te tau ‘alu ki he ki he, ki hotau vahenga fakafonua, Tongatapu, Vava’u, Ha’apai, ‘Eua ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fo’ou ia pē motu’a ai.

‘A ia ko hono mo’oni Sea ‘oku hao, haohao fakalao ‘a e fo’i hingoa ia ki he’ene nofo ko ē ‘i hotau hisitōlia mo hotau fonua mo hotau tukufakaholo. Ko e me’a ‘oku tokanga ki ai e Fakafofonga ko u tui ko e tokanga ange Sea, he ‘oku lahi he taimi ni ‘a e hūhū mai ‘a e fanga ki’i me’a ia ‘oku ‘ikai ke, ko ha hingoa ia fakalao ‘oku hū hū mai ia ‘o ngāue’aki ia he ngaahi potungāue. Pea ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au Sea pē na’e ‘uhinga mei fē hono fakahaofi ‘e he kau Taki ko ia e ngaahi Potungāue ke ‘asi e fo’i me’a ko ia ‘a e motu’a mo e fo’ou.

Pea ko u tui Sea ko e tokanga ‘a e Fakafofonga he ‘oku ‘alu ia ke lahi. Ka ‘omai ha tohi mei he potungāue ‘oku talamai, ‘Eua motu’a. ‘A ia ‘oku tupunga 'Eiki Sea ‘a e me’a ko eni 'Eiki Sea he tui ‘a e motu’a ni, ‘oku tupunga pē ia mei he anga ‘o e fai, ‘o e anga ko ē faitu'utu'uni pē ia ‘a e ki’i ni’ihi tokosi’i ‘i he ngaahi potungāue mo e ngaahi feitu’u ‘o ‘omai ‘a e ngaahi me’a fo’ou ‘o ‘ai he’enua tohi ta’etokanga ‘ikai ke nau fakakaukau’i ‘oku ‘i ai hono nunu’a ia ‘ona 'Eiki Sea.

Ko hono mo’oni foki 'Eiki Sea he ‘oku tau talanoa ko ia ki he nunu’á fakakaukau pē tautolu ki he kaiha’a pē ko e hā, ‘ikai. Ko e nunu’a fakamōlale fakaeloto fakaemamahi’i fonua 'Eiki Sea. Ko e, ‘i Ha’apai 'Eiki Sea ‘i he kolo ‘o e motu’a ni ko Hihifo na’e ngata ko ē homau kolo na’e ‘ikai ke toe nofo’i ‘a e tafa’aki vao ia ko ē ‘alu ki muifonua. Pea ‘ohovale pē kuo ‘ofa mai ‘a e Pule’anga ‘o vahe pea hū ‘a e kau nofo ki ai. Te’eki ai ke ‘asi ha hingoa ia Sea hangē ‘oku kamata ‘asi hake Hihifo fo’ou me’a pehē. Mau ta’ofi ‘e mautolu, ui ia ko Kolofou. ‘ikai ko e Hihifó, ‘oku tau talanoa eni ki he koló, hingoa e kolo. Sai pē Kolofou ia kae tu’uma’u e Hihifo ko e tefito ia ko ē homau hisitolia. Kolofou, Kolomotu’a mo fē fua.

Ko ia Sea ko e ki'i fakamalanga pē ke fakanonga ki he Fakafofonga. Ke sai pē he 'oku te'eki ai ke liliu fakalao 'a e hingoa ia ko eni Sea, ke 'ohovale pē kuo 'asi mai he mape mou ō ki 'Eua fo'ou, 'Eua motu'a. Ko u tui 'Eiki Sea ko e hoha'a 'a e Fakafofonga ki he fanga ki'i tohi 'oku kamata ke 'asi'asi takai 'o ne hanga 'e ia 'o vahevahe'i 'a e fo'i hingoa. He 'e hanga leva 'e he me'a ko ia 'Eiki Sea 'o fakatupu 'i he'ene 'alu ko ia 'o lahiange, pea hoko leva 'a e fo'i *habit* ia ko ia ko e 'ulungaanga lele lōloa pea 'ohovale pē ia kuo kē ha ongo ki'i tamaiki pea talamai 'e he ki'i tamasi'i ko ē, 'alu koe ki 'Eua fo'ou kau 'alu au ki 'Eua motu'a. Pea mole leva ai 'a e laumālie ko ē 'o e fo'i *original island* 'Eua hisitōlia lelei na'e fakamatala ki ai e Fakafofonga 'Eiki Sea.

Fokotu'u Fakafofonga Ha'apai 12 ke fakatokanga'i Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 5/2023

Ko ia ko u tu'u pē au ke 'oatu pē mu'a ke tau fakatokanga'i pē mu'a 'e he Fale ni tau kamata mei Fale Alea ni. 'Oua na'a toe fai ha tohi pea 'ai ai 'Eua motu'a 'Eua fo'ou. Ngāue'aki pē 'Eua. Ka tau hanga 'o tofa mei heni 'a e hala 'o 'alu ai pē 'o a'u ki he ngaahi potungāue kehe. Nau fanongo mai he pongipongi ni he 'oku hala ia he 'oku 'ikai ko ha hingoa totonu fakalao ia 'o e fonua ko eni ko 'Eua. Ko e tānaki pē ia Sea ko e 'uhinga ko e ō 'o nofo'i, tau pehē hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga ko Sapa'ata. Nofo ai pē pea 'ohovale pe ia kuo 'i ai ha 'ulungaanga ia nau pehē 'enautolu saiange nautolu ia pea talamai 'enautolu ia, tau 'Eua fo'ou tautolu ia ko e 'ulungaanga motu'a ē 'Eua motu'a. Sio ko e me'a ia 'e hoko Sea 'a e fanga ki'i 'ā vahevahe pea 'alu ai pē 'o hoko ha palopalema.

Ka 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu pē 'e he motu'a ni ke tau fakatokanga'i mu'a 'a e fokotu'u ko eni, ke tau 'ave ki ai 'etau tokanga mo 'etau poupou ke tau fakasi'isi'i 'ene hoko 'Eiki Sea. Ke fai atu pē fai atu pē pea 'ohovale pē ia kuo ngalo ia 'i he to'utupu mo e kaha'u 'o e fonua ka tau pehē pē ko e 'Eua au. Kau ka ako poto he ako ma'u haku mata'itohi ko e me'a pē ia 'e tala ko 'eku ha'u mei 'Eua. 'Oua 'e toe 'ai 'Eua fo'ou mo e 'Eua motu'a. Ko ia Sea ko e ki'i tokoni pē ia ki he Fakafofonga he 'oku ou tui 'oku hoha'a ki ai pea 'oku 'i ai e poini lelei 'oku ne 'ohake telia ...

<008>

Taimi: 1150-1155

Mo'ale Finau: ... 'etau fononga atu ki he kaha'u Sea 'i he fonua faka'ofa'ofa ko eni ko 'Eua ko ia pe Sea mālō.

'Eiki Sea: Ha'apai 12 kole fakama'ala'ala pe ko ho'o fokotu'u ke tau fakatokanga'i?

Mo'ale Finau: 'Oku ou fokotu'u atu pe au 'Eiki Sea ke tau hanga pē 'o fakatokanga'i pē, he 'ikai foki ke tau lava tautolu 'o tau pehē ke ta'ofi pe ta'eta'ofi. Manatu'i ko e kakai ia 'oku anga e kakai ia ki he ngāue'aki ko ē 'Eua motu'a, 'Eua fo'ou. Ka tau hanga 'o fakatokanga'i mu'a he Fale ni ke hoko ia ko ha tau pehē ko ha to'onga fakapule'anga nai ke 'oua 'e toe fai e fa'ahinga vahevahe ko ē he faitohi. He 'oku toki fakatokanga'i he Fakafofonga 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ngaahi faitohi ia na'a ma talanoa pe talamai 'oku 'i ai e ngaahi tohi 'e ni'ihi 'oku 'asi mai 'Eua motu'a, 'Eua fo'ou ko e ha'u pe mei loto mei he ngaahi potungāue fakapule'anga 'Eiki Sea.

Ko ia ‘oku ou pehē ‘oku ‘ikai foki, manatu’i foki Sea ‘oku te’eki ai ke fokotu’u atu eni ia ko ha fokotu’u faka-Fale Alea ke tau paasi ki ha Tu’utu’uni Faka-Fale Alea. Ko e ‘ohake pe eni ia ‘e he Fakafofonga ‘a ‘ene fokotu’u ko eni tukukehe kapau ko ha’ane fokotu’u tu’utu’uni ia ‘a’ana, kuo pau leva ke tau hanga tautolu ‘o alea’i pe ‘oku, pea ‘oku a’u ki he tu’unga ko ē e tu’utu’uni ka tau fakahoko ha tu’utu’uni ‘Eiki Sea. He ‘oku totonu pe foki ke fakatokanga’i he Fale ni ‘a e *limit* mo e lēvolo ‘oku ngata ai ‘etau faitu’utu’uni ‘Eiki Sea. Ko ia ai ko u ‘atu pē ko e tu’u pe au ia ‘Eiki Sea ‘o poupou ki ai ki he, ke, pea kapau ‘e fakatokanga’i faka-Fale Alea pe ‘e sai pē ia ‘Eiki Sea he ko e ‘uhinga ‘e fakatokanga’i pe ia, ke fokotu’u atu pē me’a ko ia ‘Eiki Sea ko ia pē mālō.

Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ‘i ai ha poupou ki he fokotu’u ‘a Ha’apai 12? (Na’e ‘i ai e poupou.)

‘A ia ‘oku ua ‘etau fokotu’u Hou’eiki. Hangē ko e fakahokohoko ko ē ‘etau feme’a’aki hoko mai ‘a Tongatapu 8, ‘Eiki Nōpele ‘Eua, Tongatapu 10 pea tau toki faka’osi ki he ‘Eiki Palēmia.

Tui Tongatapu 8 ke fakatokanga’i pē Fokotu’u mei ‘Eua 11

Vaea Taione: Tapu mo e Sea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Kau eni ‘Eiki Sea e, ‘i he, ‘oku ‘ikai ko ha fu’u me’a lahi e me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai ‘a ‘Eua Sea ‘i he fakakaukau ‘a e motu’a ni he ko e nofo ko ē ‘a Tonga ni Sea ko e nofo ‘a kāinga. Pea ‘oku kei ha’u pē ‘a Vava’u ‘o nofo ‘i Tonga ni, ‘oku ha’u mo Ha’apai ‘o nofo ‘i Tonga ni hiki atu mo e fa’ahinga ki ‘Eua, te nau kei polepole’aki pē ‘a e fonua mo e kolo ‘oku nau ha’u mei ai hangē pē ko ho’o lave ‘anenai pehē pe ngaahi fonua muli Sea.

Ka ko e me’a ko ē ‘oku mālie ‘e kei ‘Eua pē pea Ha’apai pea Vava’u ‘a e hingoa. Ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku *extract* ko ē mei mui ‘oku ‘ikai ko ha fu’u loko me’a ia ke fai ha tokanga ki ai. Hangē ko Vaini mo Folaha ‘oku ‘ikai ke fu’u ‘i ai ha loko palopalema ia ko e mahino ko Vaini, hingoa ko Folaha ka ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku mau nofo mautolu ia ‘o tokanga ki ai. Ko e me’a ‘oku mahino ia ‘i he me’a ko eni ‘e kei felāve’aki pe ‘a e, ka ō ki Niua ‘o fai ha feinga pa’anga ma’a e ako pe ko e siasi, feinga ma’a Vava’u tō ha afā. Ko e kāinga Vava’u ko ē ‘i ai te nau pehē Vava’u feinga pa’anga ki ai.

Ka ko u pehē pe au ia hangē pe ko e lave ‘a Ha’apai 12 fakatokanga’i pe ia ka he ‘ikai ke tau lava tautolu ‘o ta’ofi. Ko e ngaahi me’a ko eni tohi fakapule’anga mo e me’a ‘osi mahino pe ia he ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi me’a pehē ia. Ka ko e ongo ko ē ‘a e kakaí ‘i he taimi ko iá he nofo ‘a kaingá Sea ‘oku mahu’inga ‘aupito mālō.

Eiki Sea: Tongatapu 10 kātaki ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku: Tapu pe mo e ‘Eiki Sea, tapu atu ki he Fale Alea ‘o Tonga. ‘Eiki Sea ko u fakamālō pē ki he Fakafofonga hangē ko ‘ene ‘omai ‘a e fokotu’u ko eni. Ko u tui ko e fokotu’u ko eni ‘Eiki Sea mahalo ko e tokanga mai ki he anga e faifatongia ange mei Tonga ni pea mo e Pule’anga ke nau hanga ‘o vahevahe’i ko ē ‘a e nofo ‘a e kāinga.

‘Eiki Sea ko ‘ete, ko e motu’a ni ko e Fakafofonga Nōpele eni mei ‘Eua he ta’u eni mahalo meimei 20. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema ia he nofo ko ē ‘a ‘Eua ‘oku sai pe ‘a ‘Eua, ka ko e hangē ko e anga ko eni ‘o e fakakaukau ‘o e ‘aho ni ‘Eki Sea. ‘Oku hoko e anga ko ē ‘enau nofo ko e, ‘oku hangē ‘oku nau fe’au’auhi ki he lelei ko ē ke ma’u ko ē he vahefonua, ka ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke pehē ‘oku ‘Eua motu’a pea mo ‘Eua fo’ou. Pea ‘oku ‘aonga leva e anga ia e nofo ko eni ‘Eiki Sea ‘i he vahefonua ka ‘oku na fakatou ngāue mālohi lōua Sea.

Ko e me'a ko ē 'oku ou fakahoha'a atu ko ē ki ai Sea makatu'unga ko ē he 'aho ni hangē ko ho hisitōlia ko ē 'oku 'omai. Na'e 'omai e kāinga 'Eua hūfanga he fakatapu ko e maa'imoa...

<007>

Taimi: 1155-1200

Lord Nuku: ... ia 'a e Ta'ahine Kuini kuo Unga Fonua. Pea na'e 'omai ia kinautolu 'o tuku holo he 'ū feitu'u kehekehe. 'Omai 'o tuku 'i he Tama Pilinisi 'a ē 'oku 'ilo ko 'Alele, 'Alele 'Uta pea fai holo e fehikitaki pea ma'u leva 'a e fo'i fiamālie ko 'Eua 'oku kei toe lahi ai e anga ko ē 'o e tu'unga ko ē 'o e fakakelekele pea 'ave ki ai leva 'a e kāinga. 'Ave nautolu ki ai 'o nau nofo ai pea nau fiamālie pea nau nonga Sea ka 'oku, ko e anga ko ē 'a e aka ko ē 'enau mo'uí 'oku 'ikai ke ngalo e feitu'u ko ē na'a nau tupu ai. Pea ko e 'ofa ko eni ko ē na'e fai ko ē ko ē 'e he, mei Fale Lahí pea 'oku tau fakafeta'i ai.

Pea hoko mai 'a e ngaahi ta'au kehekehe hangē ko 'Ata, mole 'a 'Ata pea Folofola 'a Tupou, mai nautolu ki 'Eua ke 'uhī ke malu'i 'enau mo'uí. Pea ko e tu'u foki 'a 'Eua 'Eiki Sea ko e tofi'a ko e tofi'a pē 'o e Tu'i pea mo e tofi'a 'o e Pule'anga pea mo Ve'ehala. Pea ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga atu ko ē ki ai he pongipongi ni 'Eiki Sea 'oku pehē pē mo Tonga ni ka 'oku 'ikai ke fai ha lave ki ai. He ko Tonga ni mahalo 'oku mei lahi ange 'a Ha'apai ia pea mo Vava'u 'i Tonga ni 'i he Tonga totonu ka te tau nofo pē ko Tonga eni. Pea 'oku 'uhinga pehē hangē 'eku lave atu ko ē he pongipongi ni.

'Oku fakamālō hono 'omai ke fakatokanga'i 'e he Fale ni pea mo e Pule'anga 'oua 'e toe fakavahevahe'i 'a 'Eua 'i ha founga fetu'utaki. 'Ave pē tohi ko e tohi pē ki 'Eua he 'oku mahu'inga pē ki he Tonga hoto tupu'anga. Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'oku fai atu ai 'a e, 'a e fakamālō pē ki he Fakafongā 'ene hanga 'o 'omai 'a e fokotu'u ni ke 'oua 'e fakavahevahe'i 'i he anga e ngaahi tu'utu'uni pea mo e halafononga ko ē 'o e fonua ka 'oku lau pē 'a 'Eua ko e 'Eua. Ka 'oku hoko e nofo ko ē 'a 'Eua ko ē he 'aho ni, ko e fe'au'auhi ko ia Sea 'oku tau hanga 'o fakatātā he 'aho ni tau pehē ko e kautaha vaka ko ē 'a 'Eua. 'Oku 'ikai foki ko ha kautaha vaka ia 'a e Pule'anga ko e kautaha vaka pē ia 'a 'Eua pea 'oku 'alu hake eni e kautaha vaka 'o 'Eua.

Pea ko e me'a ko ē 'oku hoko ai Sea 'oku toe lahi ange e faingamālie ko ē ko ē 'oku ma'u ko ē 'e he kakai 'i he fe'au'auhi 'a eni ko ē 'i he anga ko ē 'enau ngāue Sea. Ka ko e anga e halafononga ko ē 'oku fou mai ai 'a 'Euá 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha maumau ia. Ka 'e kei ongo'i pē 'e he Niua ko e Niua 'Eua, kei ongo'i pē he 'Eua ko e 'Eua. Pea ko u tui au 'Eiki Sea tau tali 'e tautolu e 'a e fokotu'u ko eni ka ko e fokotu'u atu ki he Pule'anga ka 'oku 'i ai ha fa'ahinga me'a fakapule'anga pea 'oua 'e toe fakavahevahe'i 'a e vahefonua ke 'Eua Fo'ou pea mo e 'Eua Motu'a 'Eiki Sea. Ka ko 'eku pou pou atu ia 'oku faka'ofa'ofa pē 'a 'Eua ia 'i he anga ko ē 'a e fetāngutu'i 'a e kāinga 'Eua 'i he vahefonua Sea mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 10 me'a mai.

Kapelieli Lanumata: Tapu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Ko 'eku fokoutua hake Sea ki'i 'i ai pē me'a ko u fie lave nounou ki ai. Ko e anga eni e fakakaukau pea mo e faka'amu 'a e kāinga pea mei he Funga Fonua 'oku fakafou mai he'enau Fakafongā. Pea ko e toki 'osi ena 'a e me'a atu 'a e 'Eiki Nōpele 'o e Vāhenga 'Eua 11. Na'e me'a mai e Feitu'u na Sea 'oku te'eki ai ke 'i ai ha lao te ne hanga 'o fakafaikehekehe'i

‘a e fo’i kupu’i lea ko ē ko e ‘Eua Fo’ou pea mo e ‘Eua Motu’a hangē ko e Fokotu’u Faka Fale Alea ko eni ‘oku fakahoko mai pea mei he Fakafofonga.

Ko ‘eku fie lave atu Sea ‘oku ‘ikai ke u ki he motu’a ni ‘oku toe ai ha makatu’unga hangē ko e me’a na’e lave ki ai ‘a Tongatapu 4 ke toe tukuhifo eni ke fai ha feme’a’aki ki ai ‘i he Komiti Kakato. Ka tau, tau, ‘oku lahi e ngaahi fatongia pea mo e ‘asenita ngāue ‘a e Feitu’u na Sea pea ko u tui ‘oku ‘oku mahu’inga hangē ko e me’a ko ē na’e lave ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o ‘Eua.

Ko u fokotu’u atu ke tau fakatokanga’i he ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi pepa fakapule’anga hangē ko e, ko e pepa ki he fili pea mo e ngaahi alā me’a pehē ‘oku fai ai ‘a e fakalea ko eni. Ka tau, ke tau, ko u fokotu’u atu ke tau, ke tau fakatokanga’i he ko u tui ‘ikai ke toe ‘i ai ha fu’u makatu’unga hono tukuhifo ki he Komiti Kakato he ko u tui au ‘oku ‘ikai ke ai ha taha ia heni ‘e toe ai hano, ha’ane fakakaukau mo ta’eloto ki he fokotu’u ko eni kuo ‘omai mei he Fakafofonga ‘Eua 11 Sea, fokotu’u atu mālō ‘aupito. ...

<009>

Taimi: 1200 – 1205

Eiki Sea: ... ‘Eiki Palēmia.

Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’una Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Aleá. Ko e ki’i tānaki vave pe ia ko u tui ko e tōpikí ni ia ‘oku ‘osi fai e feme’a’aki lahi ki ai. ‘A ia ko e me’a ‘oku tokanga ki ai e motu’á ni Sea ‘i ha’atau hanga ‘o ta’ota’ofi ha ngāue’aki ha ngaahi lea ‘i he Falé ni. ‘Oku tau hoko leva tautolu ia ‘o hangē ha sino ia ko ē ‘oku nau fakafuofua pe ko e hā e lea fe’unga ke ngāue’aki ‘e he fonuá mo e lea ‘oku ‘ikai ke fe’unga.

‘I ai ha Lao ia ‘oku ha’u ki heni pea ‘oku ‘asi mai ai ha ‘Eua motu’a, to’o ia. Ko e fatongia ia ‘o tautolu ‘i Falé ni ko e kau Fakafofonga Fale Alea. Tau fa’u Lao, tau ngāue’aki ‘a e lea ‘oku tonu ke mou ngāue’akí ka ko e me’a pe ‘oku fai e tokanga ki ai e motu’á ni ia ki ha’atau hoko atu ‘atautolu ki ha fatongia. ‘Oku ‘ikai tui e motu’á ni ‘oku tonu ke tau a’u ki ai ko ‘etau talamai ko e hā e lea ke ngāue’aki mo e lea ‘oku ‘ikai ke ngāue’aki.

Ko ‘ene ha’u pe ko ē ‘a e fo’i laó ia, ko e me’a tau’atāina ia ‘a e kau Fakafofonga e Falé ni ke tau hanga ‘o ngāue’aki ‘a e lea ‘oku fe’ungá, lea ‘oku taaú. Meí he tafa’aki e Pule’angá Sea hangē pe ko e ngaahi tokanga ‘oku ‘ohaké, pea ‘oku ou tui e motu’á ni ia ki ai. ‘Oku ‘i ai e ngaahi lea ‘okú ne hanga ‘o tau pehē pe ‘okú ne *dividing*, ‘okú ne hanga ‘o vahevahe’i ‘a e fa’ahinga tau pehē pe kakai ‘e ni’ihi. ‘E feinga e Pule’angá ia ke fakasi’isi’i pe tuku hono ngāue’aki e ngaahi lea pehe ní.

‘Oku ‘ikai ke u ma’u au ki he ngaahi tafa’aki ko ē na’e me’a ki ai e Fakafofongá. Ka ‘e fai ‘emau ngāue mautolu sio ki ai ko e ‘uhingá pe, mahino’i pe ‘a e hanga ‘e he leá he taimi ‘e ni’ihi ‘o ne ‘ohake ‘a e ngaahi loto ‘oku ‘ikai ke fakafiemālie. Pea ‘okú ne hoko ai ‘a e ngaahi fesiosiofaki mo e alā me’a pehé ni. Pea ‘oku ou pou pou atu au ke fakatokanga’i pe ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofongá. He ‘oku ou tui ko e palopalema ia ko ē ‘i he, hangē pe ko e me’a ‘a Niuá kae ‘uma’ā pe pea mo e Fakafofonga mei Ha’apaí.

Ko e me’a eni ia ‘oku lahi ange ia ‘i he fo’i leá pe, fekau’aki ia mo ‘enau fehengahangai mo ‘enau nofo mo e alā me’a pehē. Te tau tokoni kotoa pē he fengāue’aki ke sai ange e vā ko iá

ka ‘oku ‘ikai ko e fo’i lea pē. Ko ia ko u pou pou atu au ke tau fakatokanga’i pē ka tau ‘unu atu, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, ko ‘etau Tu’utu’uni tau foki ki he fokotu’u fakamuimu’i ‘a ia ko e fokotu’u ia ‘a Ha’apai 12 ke tau fakatokanga’i ‘a e fokotu’u faka-Fale Alea ko ení. Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea, ke u ki’i kole atu ke ‘omai mu’a ha’aku ki’i faingamālie.

‘Eiki Sea: Me’a mai.

Fokotu’u ke tali e Fokotu’u Faka-Fale Alea Fakafofonga ‘Eua 11

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Seá, tapu mo e kau Mēmipá. ‘Oku ou loto ke fakama’ala’ala e *issue* ko ení he ‘oku hangē ‘oku tau ki’i hē tautolu ia ‘o, ke, ko e fokotu’u mo e mahu’inga’ia ‘a e Fakafofonga ‘Euá fekau’aki fakapatonu pe mo hono ngāue’aki e ongo lea ‘e ua ko ení, ki he ngaahi Lao, Ngaahi Tu’utu’uni, ngaahi tohi fakapule’anga.

Sea na’á ku ‘i ‘Eua he fili ‘o e 2017, ko e pepa pālotí ‘oku ‘asi ia ai, ‘Eua motu’a, ‘Eua fo’ou. Ko e me’a ia ‘oku ‘uhinga ki ai e Fakafofongá, ‘ikai ‘aupito ka ‘oku ou tui Sea na’e ki’i taki hala’i he, kātaki pe Sea, ki’i hē kau Mēmipá. Ko ho’o fakatātā ko ē ki he kau ako lelei mei Pangaimotú kae ui ia ‘i Pangaimotu ‘enau akó ka ko e ‘isiū kehe ia. Ko e ngāue’aki e kakaí e lea ko iá ‘isiū kehe ia. Ko e ngāue’aki ‘e he Pule’angá he ngaahi tohi faka’ofisiale fakapule’angá ko e ‘isiū ia ‘oku ou tui ‘oku hoha’a ki ai ‘a ‘Eua 11.

Pea ‘oku ou tui ke tau tali ‘oua ‘e fakatokanga’i, tau tali ke to’o ke ‘oua ‘e toe ngāue’aki he ‘e ngaahi tohi fakapule’angá, Ngaahi Tu’utu’uni Fakapule’angá, Lao Fakapule’angá ke kei ngāue’aki e lea ko iá ke fakamavahevahe’i’aki e kāinga ko ení Sea.

Ko e ‘uhinga ia ‘eku fokotu’u atú ke tau tali, tuku e ‘ai ke fakatokanga’i he ‘oku hangē ia ko ē ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o faitu’utu’uni he Falé ni Sea. ‘Oku ou tokanga ki hono fakalōloa e taimí, fakalōloa e ngāué. Ko ia ai ‘e Sea, ko u fokotu’u atu ‘e au, fokotu’u fo’ou ia, tau tali he ko e fakapatonu e fokotu’u ia ko ení ki he ngaahi me’a ‘a e Pule’angá. Hangē ko e tohi ki he ngaahi, ki he Fakafofonga Pule’angá, tohi ki he, ki he vāhenga pea mo e me’a ko eni ko u lau ki aí, ‘a e pāloti, pepa pālotí. Kei ‘asi pe ia ai ko e ‘Eua fo’ou mo e ‘Eua motu’a. Ko e me’a ia ‘oku fai ki ai e fakapatonu ‘a e fokotu’u Sea pea ko u fokotu’u atu.

Mateni Tapueluelu: Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipá. Ko u kole fakamolemole atu na’a pehē ‘oku fakalōloa Sea. Ka ‘oku kau e motu’á ni ia hono to’o mamafa e fokotu’u ko eni ‘oku ‘omai mei ‘Eua 11 ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ‘i ai ‘eku pou pou ‘aku Sea ...

<010>

Taimi: 1205-1210

Mateni Tapueluelu: ... ke tali ‘a e fokotu’u ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga, mafatukituki ia

kiate ia, kuo a'u ai 'o ne 'omi ki he Fale Alea 'o Tonga. 'Eiki Sea, ko 'etau lea 'oku kau ia 'i he me'a mamafa 'oku tongi 'i he fakakaukau mo e loto 'o e kakai, pea kapau pē 'oku 'ikai ke tau kau kitautolu 'i he fakatahataha'i, ta 'oku tau kau kitautolu ia 'i he veteveteki.

Pea 'oku ou poupou ai 'e Sea ke tau tokoni mu'a ki 'Eua 'i hono feinga ke fakatahataha'i 'a e fakakaukau 'aki pē 'a e lea, 'o hangē ko e ngaahi tohi faka'ofisiale. Ko e me'a ia 'oku si'i tangi mai ai, ko e ngaahi pepa mo e fetu'utaki faka'ofisiale faka-Pule'anga, ke to'o mei ai 'a e ngaahi lea 'oku vahevahe'i 'Eiki Sea, pea 'oku 'ikai ke u tui 'oku ngata pē 'i he vāhenga ko eni. Lahi 'a e nofo 'i hotau fonua ni, veteveteki hangē ha lau lanu, veteveteki 'aki pē 'a e lea pē ko e puipuitu'a 'o hai 'oku ha'u mei fē kae hili ko ia 'i he tō 'a e la'āā hangē ko e lau ko ia 'a e kakai 'o 'Amelika, puipui atu hē Sea, *there is no black American or white American, there is the United States of America*, 'osi. 'Ikai ke 'i ai ha toe taha 'e kehe ko Tonga eni, pea 'oku totonu ke tuku hono veteveteki mo hono fakahilihili'i 'o e kakai ko hono 'uhinga 'oku ha'u ia mei ha tuliki kehe ko Tonga pē.

Ko e me'a eni 'oku ongo Sea ko e taimi ko ē 'oku tau fua kaveinga ai 'i ha feitu'u, lī tuku hau fua kaveinga 'i he Siasi mo e Pule'anga, pea a'u ki he taimi pehē ni pea fakahilihili'i 'a e kakai. 'Oku ou poupou lahi 'Eiki Sea, 'oku totonu ke tau to'o mamafa eni, toe fakatahataha'i 'a e kakai 'i he fanga ki'i me'a iiki kamata pē 'i he lea. Pea 'oku ou poupou ai ki 'Eua 11 mo e fokotu'u 'oku fai 'e Tongatapu 7, 'Eiki Sea ke tau tali mu'a ke to'o mei he ngaahi lekooti faka-Pule'anga ngaahi me'a faka'ofisiale, 'oku taha pē 'a 'Eua kae lava ke tau faaitaha.

Ko e poupou ia 'oku ou 'oatu 'Eiki Sea mālō 'a e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Tongatapu 4 ko e kole fakama'ala'ala pē au, fakafoki ho'o fokotu'u ke tuku hifo ki he Komiti Kakato?

Fakafoki Fakafongga Tongatapu 4 'ene fokotu'u ke tuku hifo ki he Komiti Kakatō e Fokotu'u faka-Fale Alea ko eni

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea, na'e 'uhinga pē 'eku fokotu'u 'aku ke tuku hifo ki he Komiti Kakato kae matala 'a e tipeiti ka ko eni 'oku fai ho'o tu'utu'uni Sea, ke fai pē ā 'a e tipeiti 'i 'olunga ni, pea 'oku ou faka'apa'apa'i lahi mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki 'oku 2 'etau fokotu'u, fokotu'u 'a Tongatapu 7 ke tali 'a e Fokotu'u Faka Fale Alea pea mo e fokotu'u 'a Ha'apai 12 ke tau fakatokanga'i.

Mo'ale Finau: Sea.

'Eiki Sea: Kamata mei he fokotu'u fakamuimui.

Tokanga 'Eiki Palēmiá ki he ngaahi ngatangata'anga mafai faka-Konisitūtone Pule'angá mo e Fale Aleá

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ko 'eku tali pē ki he fokotu'u ko eni 'a Tongatapu 4, 'oku ou tui 'e tokoni eni ke tau 'unu atu ki mu'a, 'oku ou kole fakamolemole pē 'i he tu'u tu'o 2 hake Sea. Ko e me'a angamaheni pē ia 'i he Fale ni Sea, 'a e talanoa'i ko ē tu'utu'uni ki he Pule'anga. Pea 'oku 'i ai 'a e kau Palēmia Mālōlō heni, 'oku mea'i pē 'e he Feitu'u na, 'a e me'a ko eni 'oku ui ko e *separation* 'o e *power*.

Pea ‘oku ou ‘ilo pē na’e ‘osi ‘omai ‘a e *legal advise* kia kimoutolu fekau’aki mo e *annual report* he ngaahi komiti. Na’e fakahā atu pē ‘e he motu’a ni ia Sea, he ‘oku ou tui au, ke ‘oua ‘e ngāue’aki ‘a e *language* ko ha me’a ke ne hanga ‘o fevahevahe’aki ai ‘a e nofo mo e me’a mo e, ‘e fai ‘a e ngāue ia ‘a e Pule’anga ki he me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga.

Ka ko e hangē ko eni ‘oku pehē ko e ‘ai ke tu’utu’uni’i ‘oku ou tui ‘oku tonu pē ke mea’i pē ‘e he kau Fakafofonga ‘a e ngatangata’anga ‘o ‘etau mafai faka-Konisitūtone ‘a e Pule’anga kae ‘uma’ā ‘a e Fale Alea.

Te u lava pē ‘e au ia ‘o foki mai ki he Fale ni ‘o talamai, ko eni ‘oku mau liliu ē ko ē mo ē, ko e ‘uhinga pē he ‘oku mau faka’apa’apa’i ‘a ‘etau feinga ke taha ‘a e ngaahi vahefonua. Ko e anga pē ia ‘o e, ko e ‘uhinga pē na’a ‘i ai ha ma’u hala, ‘i he fai ko eni ha tu’utu’uni ‘a e Fale, ki he mafai ‘oku ‘omai ‘e he tu’utu’uni ko ia, mālō Sea.

Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele Tongatapu.

Fakatokanga ki he fatongia Fale Alea ko e fa’u Lao

Lord Tu’ivakanō: Tapu pē mo e Feitu’u na Sea, pehē ‘a e fakatapu ki he Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko e tokanga pē fakamanatu pē ki he Hou’eiki ko hotau fatongia ko e fa’u ‘o e lao. He ‘ikai ke lava ke mou tu’utu’uni atu ki he Pule’anga ke pehē, fakakaukau’i lelei angé pē ko e hā ha fo’i lao ‘e lava ke ne hanga ‘o fakakakato ‘a e fiema’u ko ē ‘a ‘Eua, he ‘oku hoko pē me’a ko ia. Kae kehe ‘i he taimi tatau pē ‘oku ‘ikai ke tau fiema’u ke maumau’i ha totonu ‘a ha taha, ‘a e kupu 4 ‘o e Konisitūtone. ...

<005>

Taimi: 1210-1215

Lord Tu’ivakanō: ... Ko ia he kapau tau pehē atu ke tuku atu ki he Pule’anga ko ‘eku talaatu eni he ‘ikai pe ke fai ha me’a ia, ‘e kei hokohoko atu pē ‘a e ngaahi me’a ko eni. Ko e Lao ‘oku ‘uhinga ‘oku tau ‘i heni ai pea ko e Lao pe te ne lava ke solova ‘a e me’a ko eni. Fakakaukau’i lelei he ko e ngaahi palopalema na’e ‘ohake ‘i he ngaahi me’a ko eni fekau’aki mo e kakai ‘oku ō mai ‘o nofo ‘i Tongatapu, ‘Eua. Ko u tui ko e ngaahi me’a ko ia ‘oku ‘i ai pe ‘enua totonu, ka ‘i he taimi tatau ko e hā leva e ngaahi me’a ‘e lava ke ta’ofi ai ke nau ō mai ‘o nofo ‘i ‘Eua pea nau kei tala pē ‘oku nau ō mai mei Niua ‘o ō mai mei Vava’u. Ko ‘etau fili ‘oku ...

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki’i fakatonutonu atu e Nōpele ke ‘oua te ne hanga ‘o *mix up* ‘oku ‘ikai ko ha ‘isiu eni ia ‘a e *perception* ‘a e kakai, ko e ‘isiu eni ia ki he feme’a’aki fakafetohi’aki fakatu’utu’uni fakalao ‘a e Pule’anga ki he kakai. Ko e me’a ko ē ko ē pehē ke te tu’u kita ‘o tala ko au na’a ku ha’u au mei Pangaimotu neongo ‘oku ou nofo ‘i ‘Eua. ‘Oku ‘ikai ko ha ‘isiu ia te tau lava ‘etautolu ‘o *control*. Ko ia ko u kole atu ki he Nōpele fakafokifoki mai ‘a e feme’a’aki. Pea ko e me’a ‘e taha Sea ko e pehē ko ē *separation of power*. Sea ko e kupu 78 mo ha me’a kehe ‘a e Pule’anga ko e me’a ‘e tu’utu’uni he Fale ni ko e me’a ia ‘e fai he kau Minisitā. Pea ko e ‘isiu ko eni Sea tu’o fiha hono ‘ohake.

Lord Nuku: Sea ko ‘eku fakatonutonu atu Sea, ko e hā e hala ‘o e me’a ‘a e Nōpele ‘oku ne fakatonutonu?

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

Lord Nuku: Ko e me'a ia 'oku ou fanongo atu ki ai.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga 'eku pehē ko ē ko ē 'oku hala ...

Lord Nuku: Tokanga atu ki ai Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko 'ene ...

Lord Nuku: Tuku e 'ū kupu kehe, ko e hā e hala 'ene me'a atu talamai ia Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko ia. He 'oku fakamalanga mai ia he anga e fakakaukau 'a e kakai mo e anga 'enua fengau'e'aki, ka ko e Fokotu'u Tu'utu'uni ke u toe lau'i atu pē Sea. "Ko e Fokotu'u Tu'utu'uni 'oku fakalea 'o pehe ni.

'Eiki Sea: 'E Tongatapu 7 na'a tau 'osi fanongo kātoa pē ki he Tu'utu'uni 'oku mahino ho fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ka ko e 'uhinga pe ko e fakatonutonu ko e me'a 'oku tokanga ki ai mei he ngaahi Lao, ngaahi Tu'utu'uni mo e ngaahi tohi fakapule'anga me'a ia 'oku fiema'u ke to'o mei ai, 'oku 'i he mafai ia 'o e Fale ni mafai 'o e Palēmia ke nau fanongo ki he le'o 'o e kakai. Ko e me'a ia, 'oku 'ikai ke tokanga, 'oku 'ikai ke tau tokanga tautolu ki he me'a anga ko ē 'a e *perception* 'a e kakai mo e anga 'enua fe ...

Lord Tu'ivakanō: Sea.

Paula Piveni Piukala: *Communicate* 'anautolu, mei he Pule'anga ki he kakai ko e 'isiu ia.

Tui 'ikai taau ki he Fale Alea ke faitu'utu'uni atu ki he Pule'anga fekau'aki mo e Fokotu'u faka-Fale Alea fika 5/2023

Lord Tu'ivakanō: Mālō Sea fakamālō atu pe he fakatonutonu ko e 'uhinga ia 'a e Fakafofonga Fika 7. Ka ko e anga ko ē 'eku lave'i Sea he 'ikai ke tu'utu'uni, ko e fa'ahinga 'isiū eni ia he 'oku 'ikai ke lava ke tau tu'utu'uni tautolu tukukehe kapau 'oku 'i ai ha me'a fakalukufua 'a e me'a. Ko e fanga ki'i me'a eni 'oku hoko pea 'oku 'ikai ke u tui 'oku tonu ke tau tu'utu'uni atu ki he Pule'anga 'a e fa'ahinga me'a ko eni. Tukukehe kapau 'oku fiema'u ke fokotu'u ha Lao, he 'oku 'ikai ke 'ilo'i pe ko e hā e 'aonga ke tau fokotu'u atu e me'a ko eni pea 'osi ange ia 'e kei hoko pe, he ko e Lao pē te ne lava 'o ta'ofi ke 'oua 'e toe hoko e me'a ko eni, kai kehe 'ikai ke u fie fakalōloa Sea kae tuku atu ke hoko atu.

Poupou ke fakatokanga'i Fokotu'u faka-Fale Alea fika 5/2023 'oua ngāue'aki lea ke mavaeua ai kāinga 'Eua

Lord Tu'ihanga: Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu ki he Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e tu'u atu pe 'o fakahoha'a atu 'i he me'a ko eni 'oku a'u mai ki ai e feme'a'aki he ko u tui hangē ko e me'a ko eni na'e toki 'ohake he 'Eiki Nōpele ka tau, he ko e me'a ko ē 'e mahino ai ko ē 'a e me'a 'oku fakaikiiki mai ko ē 'oku faitu'utu'uni atu 'a e Fale mo hotau ngata'anga mo e

Pule'anga. Pea ka tau ka pālōti 'o tali pea 'ikai ke fai pea hā? Pea ka 'ikai ke tali pea hā 'a ia pe ko e, pe hoko atu. Ka ko e 'uhinga ai ko ē 'oku 'i ai e ngaahi tu'utu'uni fakapotopoto 'oku fa'a ngāue'aki he Fale 'oku fakalea ko e 'uhinga ke tau fakatokanga'i pea hangē pē ko e feme'a'aki.

Ko e fokotu'u ko e malanga ko eni 'oku 'osi 'ohake 'e he Fakafofonga mo e ngaahi pou pou kuo 'ohake mei he kau Mēmipa, 'osi mea'i lelei he Taumu'a hē pe ko hai 'e Pule'anga mo e hoko mai ki he Pule'anga. He 'ikai ke toe ngāue'aki e fo'i me'a ko ia kapau kuo mahino kuo me'a mai e Fakafofonga 'Eua mai e loto e kakai 'Eua 'e hoko e fakalea ko eni ko e vahevahe pea 'oku tau tui 'oku toe 'i ai mo e ngaahi fakalea he'etau nofo 'atautolu he ngaahi feitu'u kehe 'oku hoko ko e vahevahe. Pea 'oku hoko e 'ohake e me'a ko eni ke tau ako ai, ka 'oku 'i ai ha ngaahi me'a 'oku ne fakahoko ha vahevahe pea ...

<007>

Taimi: 1215-1220

Lord Tu'ihangana : ... tuku. Pea a'u ki he Pule'anga he 'oku 'ikai ke 'ilo pē na'e fou mei fē 'a e fa'a ngaue'aki e ngaahi tohi fakapule'angá mo e ngaahi, a'u ē ki he pepa fili 'oku 'ohake kuo 'ai e ngaahi fakalea ko iá. Pea mahalo na'a nau faka'uhinga nautolu ha 'uhinga kehe tau'atāina pē ka 'oku hoko ia hangē 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga 'oku hoko ia ko e kehekehe.

Ko eni ko e Hou'eiki Minisitā eni ko u tui ko e Minisitā Lao ē ko e Minisitā, ko u tui ko e fili ko eni ka hokó fekau ke to'o ia tukukehe kapau 'oku 'i ai ha'anau 'uhinga lelei ki ai. Pea ko eni kuo tau 'osi fai e feme'a'aki, tau fakatokanga'i 'o tuku atu pea ko ē kuo nau me'a mai, ko ē te nau fakatokanga'i he 'oku tau tui tautau pē. Ko ē 'oku me'a mai e Taki e Pule'anga 'oku tau tui tatau, ka 'i ai ha me'a 'oku faikehekehe ai pea faikehekehe pea tau fai'aki e founa ngāue ko ia. Kae, he 'oku ou tui ko e laumālie ia 'o e, 'i ha'atau pālōti hē pea tau tui kehekehe pea pālōti ia 'o 'ikai ke tali 'o tuku, hangē leva kuo ngali me'a e fokotu'u ia 'a e Fakafofonga ko e 'uhinga he ngaahi poini ko ia 'oku 'ohake.

'Ikai ke u toe fie to'o taimi ko e uhangá ko e ngaahi faka'uhinga ē te tau toe lōloa hono faka'uhinga. Tau fai'aki e fo'i laumālie ko ia kuo fokotu'u mai 'e he ongo Fakafofonga ko ē. Tau fai'aki e founa ko ia 'oku tau fa'a ngāue'aki ko e tuku atu pea napangapangamālie pē 'oua 'e fetō'aki he ngaahi leini. Pea ko ē kuo 'osi fakatokanga'i, pea ko eni hangē pē ko e poini na'e ohake, ka hū mai ha Lao heni 'oku tau, tuku ia mo e, ko e lea eni ia 'oku ne 'ai e kehekehe, 'ai pē 'Eua.

Pea ka, ko ena kuo me'a mai e 'Eiki Palēmia te nau kamata fakatokanga'i. Ka a'u 'oku ai ha ngaahi me'a 'oku 'i ai pea to'o. Pepa Fili ko ena 'oku talamai na'e 'asi ai e me'a tuku ia talaange ke to'o ia mei he me'a. Pea ko e, 'osi me'a mai mo e kau taki potungāue mo e ngaahi potungāue ko u tui ko e laumālie 'etau feme'a'aki kuo 'osi 'oatu e ngaahi poini pea 'oku tau tui tatau ki ai.

Me'a mai e kau *CEO* mo e me'a tuku hono toe ngāue'aki e me'a ko ē 'oku talamai 'e he Fakafofonga 'Eua hoko ia ko e vahevahe mo e, pea tau ngāue ai. Ko e ngaahi me'a ko ē 'oku ne fai ha me'a ke vahevahe 'etau nofo he fonua ni tuku, tau 'alu ki he ngaahi me'a ko ē 'oku tau taha pē 'i he ngaahi fānau 'a e 'Otua. Mālō.

'Eiki Palēmia: Sea ki'i tokoni pē Sea.

Lord Tu'iha'angana: Poupou atu ki he fokotu'u tau fakatokanga'i, tuku atu.

'Eiki Palēmia : Kapau 'e fakatokanga'i pē, ka ko e kole atu pē ki he Fakafofonga ko e kātoa ha ngaahi fetu'utaki 'e hoko atu heni he 'ikai ke toe ngāue'aki 'a e 'Eua he 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au 'oku ngāue'aki. Ka 'o kapau 'oku 'i ai ha ngaahi *instances* 'oku tau pehē 'oku fai ai ha faitohi 'o ngāue'aki pea fakahoko mai ko e 'uhingá kae ta'ofi ia Sea. 'Oku 'ikai ko ha me'a lahi eni ia kia mautolu mau mahino'i pē 'a e hanga 'e he fo'i lea ko eni 'o vahevahe 'a e komiuniti ko eni Sea. Ko e fie tokoni pē ia 'e Sea ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga. Mālō.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki. Ka u fakama'ala'ala atu pē 'a e me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a e Hou'eiki Fakafofonga. 'A ia ko e fokotu'u fekau'aki pea mo e ngaahi Lao, ngaahi Tu'utu'uni, ngaahi tohi fakapule'anga, ngaahi tohi 'a e Fale Alea 'o Tonga. 'A ia ko hono vahevahe ko eni 'a e 'ū mafai Hou'eiki. Ko e me'a ko ia 'oku tau pule ki ai ko e ngaahi Lao he ko ia oku fakahū mai ki he Fale ni. Pea kapau 'e tali 'e he Fale ni 'a e fokotu'u ko eni fekau'aki pea mo hono ta'ofi 'a e ngāue ki he lea 'Eua fo'ou mo e 'Eua motu'a te tau maumau'i 'etautolu ha lao 'e fakahū mai 'amui 'oku 'asi ai 'a e 'ū lao ko ia 'oku pau ke fakatonutonu ia 'e he Fale ko e Fokotu'u Faka-Fale Alea.

'A ia ko e me'a ia 'oku tau pule ki ai ko e Fale Alea ko hono fa'u ko ē ngaahi Lao, 'i he'ene pehē ta tau lava 'etautolu 'o tali 'a e fokotu'u 'uluaki ki he fekau'aki pea mo e ngaahi Lao tatau pē mo e Tu'utu'uni. He 'oku tau pule ki he Tu'utu'uni ko e me'a ia 'oku pāloti'i 'i Fale ni pea 'oku pule ki ai e Fale Alea. Ko e ngaahi tohi Fale Alea 'o Tonga tatau pē mo ia. Ka hoko e Fokotu'u Tu'utu'uni ke to'o 'a e ngaahi fakalea ko eni mei he ngaahi tohi 'a e Fale Alea 'e hoko ia ko e Fokotu'u Faka-Fale Alea 'ikai ke ngofua ke ngāue'aki 'e he 'Ofisi e Sea mo e Kalake mo e ngaahi lipooti 'a e 'ū komiti 'a e fakalea fo'ou ko eni e 'Eua fo'ou mo e 'Eua motu'a.

Ka ko e ngaahi tohi ko eni fakapule'anga ko e 'ū tohi mo e 'ū lipooti e Pule'anga ke mou manatu'i Hou'eiki 'oku 'i ai e Komiti Fili fekau'aki pea mo e founa hono fakahū mai 'a e 'ū Lipooti Fakata'u 'a e Pule'anga mo e Hou'eiki Minisitā. 'Oku kei ngāue e komiti ko ia ki he fōtungā e tohi 'a e lipooti 'a e Hou'eiki Minisitā pea 'oku 'i ai 'a e 'eke fakalao fekau'aki pea mo e ivi mafai 'o e Fale Alea ke tau tu'utu'uni ki he ngaahi ngāue 'oku fakahoko mai 'e he Pule'anga, koe'uhi ko e ngaahi lipooti ko ia 'oku fakatatau ia ki he Lao 'a e PSC pea mo e ngaahi lao fekau'aki mo e 'u potungāue 'oku ne hanga 'o tatakī 'a e founa mo e natula hono fakahū mai 'enau 'ū lipooti fakata'u.

'A ia ko 'etau tu'utu'uni ko eni 'oku tele ia 'i he 'eke ko ia 'oku lolotonga 'i he komiti ko ia fekau'aki pea mo e fōtungā hono fakahū mai ha lipooti kau ai mo hono fakalea. 'A ia ko e natula 'o e Tu'utu'uni ko ia 'oku te'eki ai ke mahino pē 'oku 'i ai hatau ivi fakangāue mo ha mafai ke tau hanga 'o tu'utu'uni atu ki he Pule'anga 'a e fōtungā 'enau ngāue. Ko e ola 'enau ngāue 'oku nau lipooti mai ka ko e founa ko ia hono fakahoko...

<008>

Taimi: 1220-1225

'Eiki Sea: ... 'enau ngāue 'oku fakatatau ia ki he lao 'a ia 'oku paasi atu ko ē mei he Fale ni pea na'e 'osi me'a mai pē 'a e 'Eiki Nōpele ko e me'a ia te tau pule ki ai. Kapau 'oku 'i ai ha ngāue 'a e Pule'anga 'oku 'ikai ke tau loto lelei ki ai 'oku pule'i 'e he lao ko 'etau liliu e laó, ko e founa ia e taliui mai 'a e Pule'anga ki he Fale Alea. Ka 'oku hangē ko e me'a ko eni 'oku

me'a mai he 'Eiki Palēmia 'oku 'osi loto pē 'Eiki Palēmia ia mo e Kapineti ke nau hanga 'o to'o e ngaahi fakalea ko eni mei he'enua ngaahi lipooti. 'A ia 'oku ne 'osi volenitia 'oku ne 'osi tuku mai pē 'e ia.

'I he'ene pehē 'oku ou kole atu Hou'eiki ke tau pālōti 'i he ngaahi fokotu'u, ko e fokotu'u fakamuimui mei a Tongatapu 7 na'e poupu'u 'i ke tau tali. Ka ko u kole atu pē Hou'eiki 'oku pelepelengesi e kole 'a e konga ko ē fekau'aki pea mo e tohi fakapule'anga koe'uhí ko e 'eke fakalao mo e ngāue e komiti 'oku lolotonga fakahoko ki he ngaahi fehu'i fakalipooti 'a e Pule'anga.

'A ia ko u tui 'i hono fehu'ia e me'a ko ia tau fakatokanga'i e konga ko ia neongo ko eni kuo 'osi 'omai 'e he 'Eiki Palēmia ka tau tali e toenga he ko ia 'oku tau mafai ki ai 'i he'ene tu'u lolotonga. Kae toki ha'u e lipooti ko ē mei he komiti fekau'aki mo e natula e lipooti ko ē 'a e fakata'u ko eni e 'Eiki Minisitā 'o toki mahino mei ai 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakalea ko ē 'ū lipooti e Pule'anga. 'Eua 11 me'a mai.

Taniela Fusimālohi: Sea mālō 'aupito e toe ma'u pē ki'i faingamālie ke u toe fokoutua hake. Ko u tui lahi pē 'oku 'oku mahino 'aupito 'aupito pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha toe 'uli'ulilātai 'i he fakalea 'o e fokotu'u. Pea ko u fakamālō atu ki he Feitu'u na ho'o fakama'ala'ala koe'uhí ko hono laumālie pē ia 'o e fokotu'u ko eni. Ko u tui ko e fo'i lea lahi he me'a ko hono to'o ko e me'a ko ia 'a e Pule'anga ia ko ia ko u fakamālō ki he 'Eiki Palēmia te nau to'o pea ko hotau Fale ko ē kuo tau fai 'a e fokotu'u ke tau to'o.

Ka ko e hā 'a e 'a e fakama'ala'ala ko ē 'a e Feitu'u na ko u tui ko e laumālie ia 'o e fokotu'u. Ko e hā e me'a ko ē ko ē 'e tali ia 'e he Fale Alea ki hono fatongia 'o'ona ke fa'u e lao ko ia pē ia ko e me'a ko ē ko ē 'oku, 'e fai ia 'e he Pule'anga pea ko eni kuo me'a mai e 'Eiki Palēmia te nau fai ko e konga ia 'a e Pule'anga. Ko e me'a ko ē ki ha lao ki he kaha'u 'e te tau toki fai ha sio ki ai ka ko e me'a ko ē ki hotau nima he 'aho ni ke tau sio mu'a ki ai mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea kātaki pē he toe tu'u tu'o ua 'oku ou, 'oku ou mahu'inga'ia he *issue* ki he *clarity* pē ko e fakamahinohino 'a e mafai 'oku 'i he Fale ni Sea. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha lao ke ne fakamafai'i 'a e Pule'anga ke nau hanga 'o fakamāvahevahe'i 'a e ongo kāinga ko eni. 'I he'ene pehē 'oku maumau lao ko e 'ai ko ē ke pehē 'oku 'ikai ke tau lava 'o tu'utu'uni ki he maumau lao ko ia 'oku 'ikai ke u tui ki ai Sea.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakamāvahevahe'i 'i he ongo kāinga ko eni 'e he Pule'anga. Ko e me'a ia na'e me'a 'aki 'e he Fakafofonga pea 'oku tonu ke fakatokanga'i fakatonutonu mei he'etau Miniti.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ko 'eku 'uhinga foki Sea he me'a ko ē na'a ku lave ki ai ko e pepa pālōti.

'Eiki Palēmia: 'Io tali e fakatonutonu Sea pē 'ikai ko e 'uhinga pē he na'a ne me'a 'aki pea 'oku 'asi ia he'etau lekooti ka ko u feinga pē au ke fakatonutonu ke pehē ke 'oua 'e tala 'o pehē 'oku hanga 'e he Pule'anga 'o ngāue'aki e lao ke fakamāvahevahe'i 'a e ongo *community* ko eni 'i 'Eua.

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ke ai ha lao 'oku ne maumau'i e laó.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘ai ka u toe ki’i fakatonutonu atu pē ‘a e me’a. Ko e, ko e ‘oku ‘ikai foki ke kāinga pē ‘e ua ‘oku ‘i he vahefonua ko e kāinga eni ‘e 4 he taimi ni ‘e ono ‘aki ‘a Vava’u mo Ha’apai pea ko e ‘uhinga foki ia e fokotu’u ‘oku ‘ikai ke ua ‘a e kāinga ‘oku meime i kakato ‘a Tonga ni kotoa ‘i hono nofo’i ‘o ‘Eua. Pea ko e fakatonutonu atu pē ia Sea.

Poupou Tongatapu 4 ke fakatokanga’i pē Fokotu’u faka-Fale Alea fika 5/2023

Mateni Tapueluelu: Sea kātaki pē Sea ko hono ‘uhinga ko e tūkunga na’e ‘i ai ‘a e poupou ‘a e motu’a ni ko ē kuo, fakahoko atu pē Sea kuo me’a mai e 'Eiki Palēmia. Kuo mahino e laumālie ia ko ē ‘e fakahoko ‘aki e fatongia pea ko u ongo’i ‘e Sea ‘oku fiemālie ‘a ‘Eua 11 pea ko ia ai 'Eiki Sea ‘i he’ene pehē ‘oku ou poupou atu au ke fakatokanga’i he kuo mahino ‘e fai e ngāue ia.

'Eiki Sea ka toki ‘i ai ha lao ia ‘amui ko e toki me’a ia ‘amui ka kuo lekooti he’etau tu’utu’uni kuo fiemālie ‘a ‘Eua 11 koloa pē ke mahino ‘e ma’u e ola ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e feinga ke tuku pea ta’ofi ‘a e ngaahi lea ‘oku fakaveteveteki ‘aki e kakai 'Eiki Sea ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai ‘a e motu’a ni poupou atu pē mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ki’i kole atu pē ke toe ‘omai pē ha’aku faingamālie mahino ka au ‘oku fiemālie ‘a e anga ia e Falé ka ‘oku ‘ikai ke ne solova e palopalema ‘etau ‘unu ki mu’a he ‘uhinga ko eni Sea. Ko e tu’utu’uni ko ē hopo, hopo ko eni ko eni he tu’unga Nōpele ko e fakalea eni te u ‘oatu Sea he ‘oku ne hanga ako’i kitautolu. *The Monarch then claim no power that the law does not allow. ...*

<009>

Taimi: 1225 – 1230

Paula Piveni Piukala: ... Ko ‘eku ‘uhinga ko ē ko ē ki he Palēmiá pea mo e Kapinetí. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau mafai kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lao ke ne fakamafai’i kinautolu.

Ko e poini ko ē ‘a’akú Sea, te’eki ai ke ‘i ai ha lao ia he fonuá ni ‘okú ne hanga ‘o *identify* e ‘Eua motu’a. Ka ko e founa ngāue ‘a e Pule’angá ‘o hangē ko ‘eku lau ko eni ki he pepa pālotí, ngata ai ‘eku ‘iló. Mahalo ‘oku ‘iloange he Fakafofongá ‘oku toe lahi ange hono kei ngāue’aki. ‘Oku ‘ikai ke fakalao ke nau kei ngāue’aki e fo’i lea ko iá. Ko e ‘uhinga ia ‘eku pehē, tau tali tu’utu’uni ki he Pule’angá, fakangata hono ngāue’aki e lea ko iá, poiní ia.

‘Eiki Sea: ‘Osi mahino ho’o poiní

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea.

‘Eiki Sea: ‘Osi mahino ho’o poiní.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ke u ki’i tokoni.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7. Me’a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e tapu pe mo e Seá mo e fakalōloá. Ko e tele’a ko ē ko e ‘i ‘Euá, ko hono vahe ia ko ē ‘a ‘Eua motu’á pea mo ‘Eua fo’ou. Pea na’e fa’u

ai ‘a e tofi’á mei ai. ‘A ē ‘oku ‘i ai ko ē ko e ‘a e fakatātā ko ē ‘o e kelekelé he ‘ahó ni ia, ‘Eua fo’ou ‘a eni ko ē ‘oku ‘i he tafa’aki ko ē faka-Tongá pea ‘Eua motu’á leva ē ‘i he tafa’aki ko ē ko e faka-Tokelaú. Ka ko e fu’u tele’á ko ia na’á ne fatu ko ē ko e ‘a e fakakaukau ko eni pea ‘oku kei tauhi mai ia ki he ‘ahó ni ‘o hangē ko ē ko e feme’a’aki ko ē he ‘ahó ni, ‘oku ‘i ai. Ko kimoutolu ‘oku mou ‘i he kauhala tele’a ko ē ki Tongá, ko eni ia te mou lēsisita he tafa’aki ko eni. Moutolu he tafa’aki tele’a ko ē ko e faka-Tokelaú te mou lēsisita moutolu ki ai.

Ka ‘i he tu’unga ko eni ko ē ‘oku ‘i ai e ‘aho ní kuo tokosi’i foki ‘a e kolomu’á ia ‘Eiki Sea, ‘a ‘Ohonua Pea toko lahiange ‘a ‘Eua fo’ou ia kae pehē foki ki ‘Eua motu’a. Ka ‘oku ou ‘oatu pe ko hono ‘uhingá ko e tu’unga ia na’e fai’aki hono vahé, ‘ai pe kae toki tokoni mai ai ‘Eiki Nōpele ‘o ‘Eu ‘a e fu’u tele’á pea mo e nofo’anga ko ia ‘o e vaí, mālō Sea.

Tokanga ke fakamahino ‘a e kehekehe Fokotu’u Faka-Fale Aleá mei he Fokotu’u Tu’utu’uni

Lord Tu’iha’angana: Sea ki’i fakatonutonu pe ki he, ‘ohake pe ki ho lēkootí pe mo e, tapu pe mo e Feitu’u na he ‘oku mahino mahalo e me’a ia ko ena te ke toki pāloti ki ai Sea. Ko e Fokotu’u faka-Fale Alea pe eni. He kuo iku e malanga mai ia ‘o ‘alu eni ia ‘o iku ko e Fokotu’u Tu’utu’uni. ‘Oku kehekehe ‘aupito e Fokotu’u faka-Fale Aleá mo hono halanga ‘oku fou ai mo e Fokotu’u Tu’utu’uni te tau, ‘a eni ko ē ‘oku ‘ohaké.

Ko e ‘ū fokotu’u ‘e 5 ko eni ko e Fokotu’u Tu’utu’uni pe ‘e 1. Ko e fokotu’u ko eni ko e Fokotu’u faka-Fale Alea pea ko eni ‘oku ‘osi ‘ohake, ‘i he laumālie ‘o e Fokotu’u faka-Fale – Aleá. Pea tau fai pe ai, ‘a eni kuo fiemālie ‘a ‘Eua pea tau fakatokanga’i he ‘oku fai e ngaahi me’a ko eni. Kuo ‘alu e me’á ia pea lau ia ko e fakaikuiku ia ko e Fokotu’u Tu’utu’uni eni, ko e *Resolution*. ‘Oku ‘ikai ko ha *Resolution* eni. Ko e *Motion* pe eni fokotu’u faka-Fale Alea. Pea ko eni ‘oku ‘oatu ai ‘a e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi laumālie ko eni e feme’a’aki mo felotoi ai pea tau pāloti ai, ‘o fakatokanga’i ‘o tuku ai, mālō.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, ko u fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā hono fakamanatu mai e tele’á. ‘A ia ‘oku ‘i ai e fokotu’u mo e palani ki he langa e hala fakakavakava ‘i he tele’a. ‘A ia ko hono fakataha’i ia e ‘Eua motu’á mo e ‘Eua fo’ou ‘o hangē ko e faka’amu ko ē Fakafofonga ‘Eua 11 ke taha pe kāingá ‘oku nau ‘i ‘Euá ‘o ‘ikai ke toe fakamavahevahe’i nautolu.

Ka ko e hanga ia ki he kaha’ú te’eki ai ke langa e hala fakakavakava ka tau tokoni ki he langa fakamōlale pe mo fakalaumālie ‘i heni. ‘I he’etau hanga ‘o fakataha’i e kāingá ke toki ha’u kae hala fakakavakava ia ‘amui.

Hou’eiki ko e me’a ko ē ‘oku tokanga mai ki ai ‘a Tongatapu 7 ko e ‘ū ‘isiū fakalao ia pea ‘oku ‘i ai, kapau ‘oku maumau’i ‘e he Pule’angá ha lao ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘a e Fale Aleá ko e me’a ia ‘a e Fakamaau’anga ke hopo’i. Ko e ‘ū me’a fakangāué ‘oku tau hanga ‘o fakamaau’i atu mei Fale Alea pehē foki ki he laó. Ka ‘oku hangē ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku fakatokanga’i ‘e he Hou’eiki’i he’etau feme’a’aki ko e fokotu’u fakamuimuí.

‘A ia ko e fokotu’u ko ē meia Tongatapu 7 ke tali pea mo e fokotu’u ko eni ‘a Ha’apai 12 ke fakatokanga’i, ‘oku tau pāloti’i he taimí ni. Tau kamata pe mei he fokotu’u fakamuimuí, kole heni ki he kalaké ke tau pāloti he fokotu’u ‘a Tongatapu 7 ke tali ‘a e Fokotu’u faka-Fale Aleá. Ko ia ‘oku loto ki he fokotu’u fakahā mai ho nimá.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhila Moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Vātau Mefi Hui, loto ki ai e toko 6.

‘Eiki Sea: Hou’eiki te u fakataha’i pe ‘etau pāloti, ko ia ‘oku loto ke fakatokanga’i ka ‘ova e 6 mālohi leva e fokotu’u ko eni ‘a Ha’apai 12. Ko ia ‘oku loto ke tau fakatokanga’i ...

<010>

Taimi: 1230 – 1235

‘Eiki Sea: ... fakahā mai ho nima

Pāloti ‘o tali ke fakatokanga’i Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 5/2023

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Mateni Tapueluelu, Ducie Elaine Tei, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Mulí, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, loto ki ai e toko 15.

‘Eiki Sea: ‘I he’ene pehē Hou’eiki na’e tali ‘e he toko 6 ke tali e fokotu’ú pea tali ‘e he toko 15 ke fakatokanga’i e fokotu’ú. ‘A ia ‘oku ma’u ia ‘e he fokotu’u ko eni ‘a Ha’apai 12. ‘Oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku ta’eloto ki he’eku fokotu’ú ke tau pāloti. Kapau ‘oku ‘ikai pea tau hoko atu.

‘Ikai, mālō Hou’eiki. Toloí e Falé ki he 2, ‘Eiki Nōpele ‘Euá.

Lord Nuku: ‘Ikai, mālō, ‘ikai ne ‘ai pe ke u ‘uhinga atu au ia, he ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino kiate au pe ‘oku tūkunga e fokotu’ú ‘oku ‘i fē. Na’e ‘ai ke u ‘eke atú ka ko ena ia ‘oku sai ‘oku tau mālōlō ka tau toki, ka ke toki me’a mai ‘anai, mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Toloí e Falé ki he 2.

(Toloí ‘a e Fale ki he 2)

<010>

Taimi: 1415-1420

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, toloí mai ‘a e Fale ki he 2, toe ‘etau ‘asenita ke tau ngāue ki ai, ka kimu’a pea tau hoko atu ki ai, kole atu ki he ‘Eiki Palēmia ke me’a mai.

‘Oatu Pule’anga pōpōaki fie kaungā mamahi ki he kau Tonga ne mole ‘enau mo’ui he fakatamaki ‘i Hauai’i

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea, ko e ki’i fakahoko atu pē Sea, ‘oku ou tui pē ‘oku mou ‘osi mea’i kotoa pē ‘e he Hou’eiki ‘a e ki’i ‘a e fakatamaki ko ia na’e hoko ko ia ‘i *Hawaii*, pea ko e ‘oatu pē fie kaungā mamahi ‘a e

Pule'anga ki he 'etau kau Tonga na'e mole 'enau mo'ui ai, kae 'uma'a foki 'a kinautolu na'a nau 'i ai 'i he kolo ni 'i he hoko ko eni 'a e fakatamaki fakalilifu ko eni. 'Oatu ai pē fie kaungā mamahi pea mo e, 'oatu ai pē mo 'emau lotu mo e fakakaukau 'oku tui tatau pē pea mo e Fale ni, kia kinautolu ko ē na'e tofanga 'i he fakatamaki fakalilifu ko eni pea 'i *Hawaii*. Ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Palēmia, fakamanatu mai ke tau fakatokanga'i 'a e ni'ihhi kuo mole 'enau mo'ui koe'uhi ko e fakatamaki ko eni 'i *Hawaii*, pea 'oku tau fie kaungā mamahi ai pea mo 'etau kāinga Tonga 'oku nau 'i *Hawaii* fakataha mo e kau 'Amelika 'oku uesia koe'uhi ko e vela ko eni 'enau ngaahi 'api.

Hou'eiki 'oku tau hoko mai eni ki he fika 5.4, tau 'asenita, 'a ia ko e Fokotu'u Faka-Fale Alea fika 6/2023.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Kātaki fakamolemole pē he toe tu'u hake, ka 'oku ou fie ngāue'aki pē faingamālie ke fakamālō atu.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Fakamālō atu ki ho Fale 'i he tālanga lelei na'a tau fai, pea mo e tu'utu'uni kuo fai 'e ho Fale pea ko e faka'amu pē 'a e motu'a ni hangē ko e me'a kuo me'a 'aki 'e he 'Eiki Palēmia ke fai ha tokanga ki ai, ki he ngaahi tohi fakapule'anga, mo ha ngaahi lao 'e 'omai mo ha ngaahi tohi mo ha ngaahi tu'utu'uni he 'oku mahino pē foki he laumālie ho Fale he koe'uhi 'oku tau 'i heni kātoa ke sio ki ha ngaahi lao 'e hoko ai ha ngaahi lea ko ha ngaahi lea ke ne fakakehekehe'i 'a e nofo.

Ko e lea na'e ngāue'aki ia 'i he tuku'au maí Sea ko e lea pē ia na'e 'uhinga lelei pē hono ngāue'aki ka 'i he 'aho ni kuo 'ikai ke toe 'i ai 'a e 'uhinga ia ko iá ki ha ngaahi 'uhinga ia 'omai 'a e fokotu'u nai. Ka 'oku ou fakamālō atu au 'i he 'aho ni koe'uhi ko u tui lahi ko e fokotu'u 'oku ou fai ko e lesoni pē ia kia kitautolu kātoa, ki hotau ngaahi vāhenga, telia koe'uhi ko e lea 'oku mamahi ange ia ha hoka hele'i ha taha, hangē ko e fakatapu pea ke tau toe tokanga ange ngaahi lea 'oku tau fai 'i he ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi fakahoko fatongia 'oku tau faí. Koe'uhi he kuo tuifio 'a e nofo ia 'i he 'aho ni, tatau kātoa pē 'a e ngaahi vāhengá pea 'oku ou fakamālō atu Sea 'i he faitu'utu'uni ho Fale kuo fai he 'aho ni. Ko e faka'amu pē 'a e motu'a ni ia ke fakahoko mu'a 'a e ngāue ne tau pōtalanoa mo fetāpaaki ki ai, mālō Sea.

Sea Komiti: Mālō 'Eua 11, Hou'eiki ke tau foki mai ki he 'etau toenga 'asenita 'a ia ko e Fokotu'u Faka Fale Alea fika 6/2023, Fokotu'u eni 'a e Fakafofonga Tongatapu 7 ki he kalake ke lau mai.

Fokotu'u Faka-Fale Alea fika 6/2023 ke fokotu'u ha Komiti Fili ke vakai'i Kautaha Lulutai

Kalake Tēpile: (Lau 'a e Fokotu'u)

Fokotu'u Faka-Fale Alea fika 6/2023

‘Aho 8 ‘o ‘Akosi, 2023,

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea,
Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

Re:

<005>

Taimi: 1420-1425

Kalake Tēpile: ...Fokotu’u ki he Fale Alea ke fokotu’u ha Komiti Fili ke vakai’i ‘a e Kautaha Lulutai.

Ko u faka’apa’apa mo fakahū atu heni ‘a e kole ni ki he Feitu’u na ke fakahoko atu ha fokotu’u faka-Fale Alea ke fai ki ai ha feme’a’aki ‘a e Fale Alea.

Ko e fefononga’aki vakapuna fakalotofonua ‘oku pule’i mo tokangaekina ia ‘e he Kautaha Lulutai ‘a ia ‘oku ma’u ‘inasi (*shareholder*) ai ‘a e Pule’anga Tonga. ‘Oku ‘i ai ‘a e hoha’a lahi ki he tu’unga malu ‘o e fefonga’aki vakapuna fakalotofonua, tu’unga fakalao ‘oku fakalele’aki pea mo e tu’unga fakafiemālie he fakahoko fatongia ‘a e kautaha Lulutai ma’a e kakai ‘o e fonua.

‘I he’ene pehē ‘oku fokotu’u atu heni ki he Fale Alea ke fokotu’u ha Komiti Fili ke Vakai’i mo Fakatotolo’i ‘a e Tu’unga Fakalao ‘a e Kautaha Founa Pule’i (*governance*) Ngāue (*operations*) Tu’unga Fakapa’anga (*financial performance*) pea mo e fakahoko fatongia fakalukufua (*overall conduct of services*) ‘a e Kautaha Lulutai.

‘Oku ‘i ai ‘a e faka’amu ke hoko ‘a hono fokotu’u ‘a e Komiti Fili ke fakapapau’i ai ‘oku taliui (*accountable*) ‘a e kautaha ni koe’uhí ko e malu ‘a e fefononga’aki pea ke ‘ata kitu’a (*transparent*) ‘enau founa ngāue koe’uhí ‘oku ma’u ‘inasi ai ‘a e Pule’anga ‘i he pa’anga tukuhau ‘a e fonua.

‘Oku ‘i ai ‘a e faka’amu ke hoko ‘a e ngāue mo e tala fatongia ‘a e Komiti Fili ni ke malu’i ‘a e Pule’anga ko e ma’u ‘inasi (*shareholder*) kau ‘inivesitoa kau ngāue ‘a e kautaha pea pehē ki he kakai kotoa pe ‘oku nau ngāue’aki pe te nau ngāue’aki ‘a e ngaahi sēvesi ‘a e Kautaha Lulutai.

Faka’apa’apa atu
Fakamo’oni
Paula Piveni Piukala
Fakafofonga ‘o e Kakai – Tongatapu 7.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7.

Fakama'ala'ala he Fokotu'u faka-Fale Alea fika 6/2023

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, tapu ki he Sea pea tapu ki he kau Mēmipa. Sea ko u 'oatu 'eku fokotu'u mo e faka'apa'apa lahi mo'oni ke 'oua na'a tataka 'o pehē 'oku 'i ai ha fa'ahinga fakakaukau pe ko ha fa'ahinga 'asenita 'oku mahu'inga'ia pē motu'a ni he'etau fatongia 'o e Fale ni.

Ko e tu'unga malu 'a e kautaha ko eni Sea kapau na'a mou 'osi toka mea'i pe na'e hoko e palopalema 'i 'Eua 'i he ki'i vaka ko eni ko e Y12. Na'e 'amanaki folau atu e Kapineti ki he *show* 'a Niua na'e toe hoko ai e palopalema tatau pea toe toloi ai 'enau vaka kae fakauta atu e kau 'enisinia. Sea ko e uike ua mei heni na'e puna ai e SAAB 'ikai ke lava 'o tō 'i Vava'u toe fekau ke foki mai 'o toki tō mai ki Tonga ni 'o toki ngāue ki ai 'a e kau 'enisinia, pea 'oku fakatupunga hoha'a ki he motu'a ni, 'uluakí ia.

Ua ko e tu'unga fakalao e kautaha ko eni Sea pea ko u fie lave pe kapau 'e 'ohake 'e he Kalake Kupu 14 'o e Lao ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga Kupu 14 Kupu si'i (2) ko u fie fakalave ki ai 'oku pehe ni pehe ni hono fakalea " fakatatau ki he Lao ni kuo pau ke 'ikai ke fakanofu pe hoko atu ha Mēmipa 'o e Kapineti pe 'o e Fale Alea ko ha Talēkita 'o ha pisinisi.

Fakatonutonu mei he Pule'anga ko e Kautaha Lulutai 'oku 'ikai ko ha Kautaha 'a e Pule'angá (*public enterprise*)

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea kātaki, ko e fakatonutonu Sea 'oku 'ikai ko ha *public enterprise* 'a e Lulutai ko e 'uhinga ke *apply* ki ai 'a e Lao ko eni. Na'e 'osi fai pe eni kimu'a na'e 'osi fakatonutonu kimu'a feme'a'aki pē mo e Fakafofonga ni pea 'oku tonu ke fai ha faitu'utu'uni ki ai ke mahino ko e kautaha ko eni ko e kautaha 'a e Pule'anga ka 'oku take e *transition* pe 'alu 'o fakahū e *schedule* 'o e *Public Enterprise* kae lava 'o *apply* ki ai 'a e ...hangē ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai ko e fakatonutonu ia ko e 'uhinga ka tau hoko atu ki ha poini 'e taha mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole pe au ke lau 'a e Lao he 'oku 'uhinga lelei pe fakatatau ki he fakamalanga na'e fai mai he Palēmia. "Kuo pau ke 'ikai fakanofu pē hoko atu ha Mēmipa 'o e Kapineti pē 'o e Fale Alea ko ha Talēkita 'o ha pisinisi 'a e Pule'anga".

'Eiki Palēmia: Sea ko e fakatonutonu 'ikai ha'aku palopalema 'a'aku ia mo e me'a ko eni 'oku hoha'a ki ai 'a e Fakafofonga ...

<007>

Taimi: 1425-1430

'Eiki Palēmia: ... ka ko e fakatonutonu ke fai mai ha tu'utu'uni 'a e Feitu'ú na pē ko e *Public Enterprise* pē 'ikai 'a e Lulutai fakatatau ki he Lao 'o e *Public Enterprise*. He ko e 'uhinga 'e toki sai ke fai ha feme'a'aki ia ki he fo'i lelei ko ē 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga, ka ko e tu'u ko ia 'a e *Public Enterprise* 'oku pau ke tānaki 'a e kautaha ko ia ki he *schedule* 'o e *Public Enterprise* ke hoko ko e *Public Enterprise*.

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalak eke tukuhake ange e kupu ko ia 'oku fokotu'u mai ke tau toki fakama'ala'ala e fakatonutonu ko ia 'oku fokotu'u mai 'e he PM. Tongatapu 7, talitali pē ke 'asi he screen ke me'a ki ai e Hou'eiki. Ko eni ko e kupu eni....

'Eiki Palēmia : Kupu ko ē ke kau ha taha ki he *Public Enterprise*.

Paula Piveni Piukala : Sea ko u kole pē ke 'omai ke u fakamalanga he ki'i fo'i Lao he 'e mahino pē. Me'a tatau pē 'oku 'uhinga pē ki ai e Palēmia ka ko e fo'i lao kapau he'ikai ke u...Te u lau'i mai 'e kei hokohoko atu pē ta'emahino ia mei he Palēmia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ko e toe fakatonutonu pē 'i he me'a tatau pē Sea. Ko e tafa'aki ē 'e taha 'oku 'oatu 'e he Palēmia 'oku 'ikai ke 'i he malumalu 'o e *Public Enterprise*. Ko e kautaha ko eni 'oku lēsisita 'i he malumalu 'o e *Company Act* pea 'oku lesisita ia 'e he Potungāue Fefakatau'aki pea mo e Langa Fakalalakaka Faka'ekonōmika ko e kautaha. Pea ko e kautaha ko ia, 'oku 'i ai 'a e Lao 'oku ne malu'i 'a e ngaahi totonu 'a e kautaha ko ia. 'A ia ko e kautaha ko eni ko e Lulutai 'oku lēsisita ia ko e *company* 'i he malumalu 'o e *Company Act* pea na'e 'ikai ke lēsisita ia 'i he Potungāue ko eni ko 'ene fekau'aki pea mo e Lao ko eni 'o e *Public Enterprise* pē ko hano fokotu'u ha *Public Enterprise*.

'O hangē pē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia Sea kapau 'e 'ohake ki he Lao ko ia e *Public Enterprise* 'oku 'i ai 'a e *schedule* ai 'oku fakakau ki ai 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga 'oku 'i he malumalu 'o e Lao ko ia 'oku 'ikai ko ha Lao. Ka 'oku ou tokanga atu Sea ke malu'i 'a e Lao pisinisi pē ko e Lao ko ē ki he ngaahi kautaha. 'Oku 'i ai 'a e tu'unga fakalao ke malu'i 'a 'enua ngaahi totonu na'e 'uhinga ai hono fokotu'u ko ia 'a e ngaahi kautaha ko ia Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala : Sea faka'apa'apa pē au ki he ngaahi fakatonutonu fakalao mai ko eni Sea. 'Oku nau hanga to'o 'o *mix up* 'a e founa ngāue pea mo e tu'u 'a e Lao. Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ko e, ko e ...

Paula Piveni Piukala : 'Oku 'ikai ke 'i ai ha *Public Enterprise*.

Fakatonutonu Pule'anga 'oku lesisita 'a e Lulutai he Lao ki he Ngaahi Kautaha pē *Company Act*

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Fakatonutonu Sea. 'Oku 'ikai ke *mix up* tohi'i hinehina pea mo 'uli'uli 'a e lao ko eni. Pea ko e *schedule* ke tau *refer* ki ai he Lao e *Public Enterprise* 'oku 'ikai ke kau 'a e Lulutai ko ha *Public Enterprise* ke *apply* ki ai e lao ko eni. Ko e lesisita e kautaha ko eni 'oku lesisita he malumalu 'o e Lao ki he Ngaahi Kautaha pē ko e *Company Act*.

Paula Piveni Piukala : Sea ki'i fehu'i pē ki he Minisitā, Minisitā...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Oleva 'oku ou lolotonga fakatonutonu atu Sea ko e hā ho'o me'a Sea.

Paula Piveni Piukala : Fehu'i pē ki he Minisitā Sea. 'Oku ai ha founa ngāue 'a e fonua ni pē ko e Pule'anga ni, ko ho'o lesisita pē *Public Enterprise*. Pē 'oku 'uluaki faka-lesisita ko e kautaha pea 'omai e kau Minisitā 'o Poate 'osi e māhina 'e 12 Sea pea nau hanga leva 'o *transfer* 'i he *schedule* ko ia 'oku fakamalanga mai ai. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'i māmani 'oku puna 'ea pē ia mei he kautaha 'o *Public Enterprise*.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ko 'eku tali ko ia ki he'ene fakatonutonu ko e 'uhinga ia ko ē 'emau lesisita he 'oku fakatatau ki he Lao. Pea na'e 'omai ko e Tu'utu'uni ia 'a e Kapineti ke fokotu'u 'a e kautaha ko eni, pea fokotu'u 'i he malumalu 'o e *Company Act*. 'Oku toe 'i ai pē mo e kautaha 'e taha ko e *Tonga Cable Limited*. Ko e kautaha pē mo ia 'a e Pule'anga 'oku lēsisita pē mo ia 'i he Lao 'o e *Company Act*. 'Oku 'i ai mo e kautaha 'e taha 'oku ui ko e *Tonga Weekly* ko e Nusipepa 'a e Pule'anga na'e toe *reinstate* 'i he Fakamaau'anga 'oku lesisita 'i he Lao tatau.

Paula Piveni Piukala : Sea ko u fakatonutonu atu e Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Oku lesisita 'i he lao tatau.

Paula Piveni Piukala : Sea 'oku ou fakatonutonu atu e Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Te u tali Sea e fakatonutonu ko ē kapau te ne 'omai 'a e Lao ko ē 'oku fai ai ko ē 'ene fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala : Sea 'oku ou fakatonutonu atu e Minisitā. Ko e *Tonga Cable* 'osi fakahū ia ki he *schedule* 'a e *Public Enterprise*. 'Oku 'ikai ko ha kautaha ia *on its own* hangē ko e Lulutai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Oku 'ikai ke 'asi ia ...

'Eiki Palēmia : Ko e fakatonutonu atu ko e kautaha eni ko ē na'e 'ai ko ē ki ai e Kasifiki 'a ia na'e fokotu'u ko ia 'i he taimi ko ia 'o moutolu.

Paula Piveni Piukala : Te tau a'u pē tautolu ki ai.

'Eiki Palēmia : Kautaha ia na'e 'uhinga ki ai..

Paula Piveni Piukala : 'Ai ke tau *focus* he *issue* ko eni Sea.

'Eiki Palēmia : 'Alu ki he *chapter* fika 5 *clause* fika 5 ko ia e *Public Enterprise*.

'Eiki Sea : Hou'eiki 'oku mou fakamonuka 'etau Tohi Tu'utu'uni. 'Oku mou 'osi mea'i pē 'etau Tohi Tu'utu'uni mou me'a tahataha mai. Kapau 'oku fai ha fakatonutonu ko ia 'oku ke me'a, me'a ki lalo, fakahoko e fakatonutonu pea toki tuku mai leva e faingamālie ke u toki hanga 'o tataki atu 'etau feme'a'aki. Kapau ko e me'a eni 'oku fefokifoki 'aki ho'omou feme'a'aki...

<008>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Sea: ... ki he Komiti Kakato ko e feitu'u ia ke fai ai homo alea.

'Eiki Palēmia: Kupu 5 pē Sea 'o kapau 'e toki tukuhifo ai pē kae kapau 'e 'unu atu ki he kupu 5 ko e ngaahi sino fakakautaha 'a ia 'oku lisi 'i he tēpile ko e ngaahi pisinisi ia 'a e Pule'anga ki he ngaahi taumu'a 'o e lao ni. Ko e me'a ia 'oku mau lolotonga lele atu ai 'i he tēpile ko e lisi ko ē he tēpile pea ko u kole atu pē ki he Fakafofonga 'o kapau 'oku 'asi ai 'a e Lulutai pea

kapau 'ikai pea tau 'unu atu ā ki ha founga te tau lava ai 'o fetokoni'aki ai ke ma'u 'a e fakamatala he 'oku 'a eni pē ko ē 'oku 'uhinga ko ē 'anenai 'oku 'ikai ke 'asi ia he tēpile ko ē mālo Sea.

Paula Piveni Piukala: Mahino 'aupito ia ka au Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e ko e me'a ko ē ki he faka'uhinga fakalaó ko e me'a ia 'a e Fakamaau'anga ko 'etau faka'uhinga 'i Fale Alea ko e me'a fakapoini pē ia fekau'aki pea mo 'etau ngāue 'i loto he malumalu e laó. Ka ko 'etau faka'uhinga'i e laó ko e me'a ia e Fakamaau'anga ke nau fai. Ko e me'a 'e taha 'o kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku ne hanga 'o fakamonuka 'etau laó 'oku 'i ai ha *prima facie case*. Mahino ia 'oku ke lava tuhu'i mai e lao 'oku hanga 'o maumau'i e tokotaha ko ia ko e me'a ia ke 'ave ki he polisi pea mo e faka'iló.

Paula Piveni Piukala: Mahino 'aupito pē ia Sea.

'Eiki Sea: Te'eki ai ke fu'u mahino kiate au koe'uhí ko eni 'oku 'omai e tali mei he Pule'anga 'oku 'ikai ke ai ha lao 'oku maumau 'oku 'i he malumalu e Lao ko ē 'o e Ngaahi Kautaha 'oku lesisita ai 'a e *Tonga Cable* 'a ena ko ē kuo 'osi hiki ki he malumalu 'o e Lao ko ē e 'u *public enterprise* ko e *Tonga Weekly* 'oku 'i he malumalu mo ia 'a e Lao ko ē 'u kautaha 'oku te'eki ke hiki mo ia ki he Lao ko ē *Public Enterprise*. 'Oku tonu ke tau hanga 'o fakatokanga'i 'oku 'i he malumalu 'a e lao kehe 'a e kautaha ko eni 'oku fai ki ai e tukuaki'i. Ko e me'a ki he taimi ko ē hono hiki mai mei ai ki he lao ko eni 'oku *Schedule 2* te'eki ai ke 'oku te'eki ai ke fakahoko 'a e ngāue ko ia.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 7 ko e me'a 'e tahaá kapau 'oku hanga ho'o malanga 'o fakatupu e fakamoveuveu 'i heni 'oku ou kole atu ke fai e fefokifoki 'aki ko eni homou tipeití 'i he Komiti Kakato kae tali he Fale ke tukupifo.

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku tu'u pē foki 'a'aku ke fakama'ala'ala 'eku fokotu'u ka ko e poini ko ē 'a'aku ko ē kuo 'osi 'omai 'e he Pule'anga 'enau *positions*. Kupu 5 kuo 'omai ai e kupu 14 hono maumau'i e laó kupu 14 'oku ne tu'utu'uni'i ai 'ikai toe 'ova he māhina 'e 12 ha pisinisi fo'ou ko u kole atu pē Sea ke fakalea'i 'a e 'a e fo'i kupu ke kakato koe'uhí ko e mahino mo e maama e Fale ni.

Pehē hono fakalea fakatatau ki he lao ni **kuo pau ke 'ikai fakanofu pē hopo atu ha Mēmipa 'o e Kapineti pē 'o e Fale Alea ko ha Talēkita 'o ha pisinisi 'a e Pule'anga tukukehe 'i ha ngaahi taimi ko ia 'oku fokotu'u ai ha pisinisi fo'ou hangē ko e Lulutai Sea.** Kupu ia ko ia.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: 'A e Pule'anga pea 'oku pehē 'e he Pule'anga 'oku fiema'u ke fakanofu ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu koe 'e Sea 'a e Fakafofonga.

'Eiki Sea: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: 'A ia hangē ko e 14 Fakafofonga 'asi ai fakanofu mo e tuku ki tu'a 'a e kau Talēkita 'o e ngaahi Poate 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga *Public Enterprises*. Pea toki 'alu hifo ai ki he ngaahi *sub clause* 'a ia 'oku toki *apply e sub clauses* kapau 'oku 'osi hū 'o *Public Enterprise* ko e 'uhinga ia nau lave atu ai ki he kupu 5 kapau pē te ke ki'i fanongo kātaki pē 'e Fakafofonga nau fanongo pē ki ho'o ...

Paula Piveni Piukala: Kapau ko e 'atunga ē faka'uhinga lao mei he Palēmia 'oku mahino mata'ā ko ha pisinisi fo'ou 'oku 'ikai ke pehē mai ia ko ha *Public Enterprise* 'osi fakahū ki he *Schedule 2*. He 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'i he'etau laó ko hono lesisita pē 'o hū ki he *Public Enterprise* 'oku 'uluaki fokotu'u fo'ou hangē ko e faka, ko e me'a 'a e Minisitā.

'Eiki Palēmia: 'Oua te ke fa'a tuhu Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: 'I he *company*.

'Eiki Palēmia: 'E te u toe lāunga'i pē koe ...

Paula Piveni Piukala: Pea 'osi e 'osi e māhina 'e 12 pau ke 'ave ia 'o fokotu'u ki he *schedule*.

'Eiki Palēmia: Sea ko e ...

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia: 'Oua te ke fa'a lahi ngāue'aki e ...

'Eiki Sea: Ki'i kātaki hifo kae tuku ha faingamālie ke 'omai e fakatonutonu mei he 'Eiki Palēmia 'e tu'o ua atu pē eni 'eku toe fakahinohino kimoutolu he founga ngāue e Fale Aleá. Me'a mai 'Eiki Palēmia pea toki tuku ha faingamālie.

'Eiki Palēmia: Sea ko e ko e fokotu'u ha pisinisi ko e me'a tau'atāina pē ia 'a e Pule'anga pē ko ha taha mei tu'a. Ko 'ete mateuteu ke 'ave 'o hoko ko e *Public Enterprise* pau leva ke *add* ia ki he *schedule* ko ena nau lau ki ai he kupu 5. Ko 'ene hū pē ko ē ki ai 'oku ngāue'aki leva e fo'i lao ko ē ke tokanga'i 'aki he kuo hoko leva ia ko e *Public Enterprise* 'o kau ai e me'a na'e me'a ki ai e Fakafofonga 'oku pau pē ke ta'u taha pea hū ki tu'a 'a e *only* he taimi 'oku hoko ai ko e *Public Enterprise* ko e 'uhinga ia 'eku fakalea atu ko ē ki he kupu 5 mo 'ene *relevant* ...

<009>

Taimi: 1435 – 1440

'Eiki Palēmia: ... ko 'ene tautonu ki he me'a na'e me'a ki ai fekau'aki ko ē mo e kupu 14 pe 15 ko ē 'anenaí. Ko e anga ia ko ē 'a e fakatonutonu na'e fai atú. Ko e toenga e laó ia 'oku *apply* ia ki he *Public Enterprise*, ki he *Public Enterprise*. Kapau ko e kautahá 'oku 'ikai ko ha *Public Enterprise*, 'oku 'ikai ke *apply* ia ki ai, ko ia Sea, mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea faka'apa'apa pe au ki he faka'uhinga 'oku pea 'omai mei he Palēmia. Ka ko 'eku fehu'i ki he Palēmia, 'osi 'i ai ha kautaha he *Public Enterprise* ko hono 'uluaki lesisita pe he 'uluaki 'ahó pea fokotu'u ko e *Public Enterprise*. Pe 'oku 'uluaki fokotu'u e *company*, 'osi pea 'omai e kau talēkita ko e kau Minisitā. 'Osi e māhina 'e 12 pea tu'utu'uni'i

‘e he laó Sea, tu’utu’uni’i ‘e he laó. Māhina pe ‘e 12 mou fakafoki ‘o fakakau ‘a e kau pisinisi fo’ou ko ení ‘i he *schedule* ‘a e *Public Enterprise*.

Eiki Palēmia: Tuku pe ke u fakamahino ki he Fakafofongá, ko u tui pe ‘oku fo’ou pe ki he *Public Enterprise*. ‘E Sea ko e fakatahá, ko hono fokotu’u ha kautaha, ‘e *depend* pē ia meí he ongo’i he Pule’angá ‘oku taau ke ‘ave ki he *Public Enterprise*. ‘Oku ‘i ai leva e founa ke *add* ai ki he *schedule* pea hoko leva ai ko e *Public Enterprise*. ‘Oku ‘ikai ke pehē mai ia ko e ta’u ‘e 1.

Ko e ta’u ‘e tahá ia, ko ‘ene *apply* leva ia ki ai ‘o kapau ‘oku ‘osi *Public Enterprise*. Ko ‘enau kau talēkita Pule’angá *serve* pe e ta’u ‘e taha. He ko e ‘uhingá ‘oku ‘osi ‘i loto, ‘osi hoko ko e *Public Enterprise* pea ‘oku pau leva ke *apply* ‘a e Lao e *Public Enterprise*. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku te’eki ai ke u lava ‘o lau mai e fo’i Laó ke maama fe’unga ki he Falé ni. Lahi e *interfere* ‘a e Palēmiá ko e ‘ikai ke ne loto ke maama e Laó. ‘Oku ou tui ko e maamá te ne tataki ‘etau faitu’utu’uni. ‘Ikai ko ha fakakaukau eni ‘oku ou pehē ‘oku ou fehi’a ki he Kapinetí pea mo e Palēmiá pe ko u kau ki ha fa’ahinga faha’i.

Ko ‘eku tokangá, Sea ko e taha e ngaahi fakahinohino na’e fai ‘e he līpooti ‘a e Komisiona Fakatu’i fekau’aki pea mo e ‘Asiká. Taha ‘enau fale’i na’e pehé ni, ko loto ke fakavilivili, vilitaki ‘a e poaté pea mo e Sekelitalí ke fakapotopoto ‘a e fakamatalá. Ke ‘omai e ngaahi fakamatala ke nau faitu’utu’uni ai. ‘UHINGA IA SEA ‘OKU OU ONGO’I ‘OKU MAFASIA E MOTU’Á NI.

Eiki Palēmia: Sea foki mai pe mu’a ‘etau me’á ki he’etau ‘Asenitá

Paula Piveni Piukala: Ko u tokangá ke toe lau pe, ke u lau pē kupu 14

Eiki Palēmia: Te u ... ‘ikai ke ‘i ai ha fo’i me’a ia ta’e’alu ai e Fakafofongá ni ia ki he ‘Asiká.

Paula Piveni Piukala: Ko e fakatonutonu ē pe ko e hū noa’ia Sea

Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu ki he Seá ke foki mai ki he ‘Asenitá

Paula Piveni Piukala: Ko ‘ene tu’u hake pe ‘o ‘ikai ke pehē mai ia ko e fakatonutonu.

Eiki Sea: Tongatapu 7, kātaki mou, mo me’a ki lalo. Ko e kupu fika 14 ko eni ‘a e Lao ki he *Public Enterprise (2)* ‘okú ke ‘omai ‘e koe ‘o fakatātā’aki ‘a e tukuaki’i ko eni ‘oku maumau’i ‘e he Pule’angá e Laó.

‘Oku mahalo ‘oku ki’i mahino ange hono fakalea fakapālangí, ko e toki ‘osi eni ‘eku lau. Koe’uhí ‘oku hanga ‘e he, ‘oku tonu ke faikehekehe’i he ‘e he kupu ko eni ‘a e ngaahi pisinisi ‘oku lesisita he malumalu ko eni e Lao ki he Kautahá, ‘a ia ko e *companies*. Pea mo e ngaahi kautaha ko eni ‘oku ‘i he malumalu e *Public Enterprise Act*. ‘A ia ko e Lao ko eni ‘oku mou me’a ki aí, ngaahi ko eni ‘ū pisinisi ‘a e Pule’angá.

Ko e *criteria* pe ko e fiema’u ko ē ‘a e Lao ko eni ki ha kautaha pisinisi ‘a e Pule’angá ‘oku fiema’u ke ‘i he *schedule*. ‘A ia ‘oku hā ia he faka’uhinga lea ko eni ‘a e Lao pe ko eni. ‘A ia ke lau ko ha Lao, ko ha pisinisi fakapule’anga pau ke ‘i he *schedule*. ‘A ia, fakatatau ki he Kupu ko ‘ení, ‘oku ‘uhinga ia ki he ngaahi Lao ko ē ‘oku hā he *schedule*. ‘A ia meí he

kamata'angá na'e tonu ke fa'u 'e he Pule'angá 'o kapau ko e taumu'á ia. Ko e kautaha e *Public Enterprise* na'e tonu ke lēsisita pe ia 'i he *schedule* me'i he kamata'angá.

'I he'ene pehē 'oku 'ikai ke 'i ai ha kākunga ia 'a e Tu'utu'uni ko ení, he 'oku pule pe 'a e Lao ia ki he pisinisi ki he fa'unga ko ē 'a e 'ū kautaha Pisinisi. 'A ia 'oku 'ikai ke fakangatangata 'a hono ta'ofi ko eni 'a e Hou'eiki Mēmipa e Kapinetí mo ha taha me'i he Fale Aleá. 'I he'ene kau atu ko ha talēkita 'o ha pisinisi 'oku 'i he malumalu e Lao e Pisinisi. 'Oku 'i ai pe Houe'iki Mēmipa heni 'oku nau talēkita pea 'oku 'i ai mo 'enau ngaahi pisinisi 'i he malumalu 'o e Lao ki he Pisinisi. 'A ia ko ia ē ko ē 'oku faka'atā 'e he ...

<010>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Sea: ...'i he lao ko ē pisinisi. Ko e Lao ko eni ki he *Public Enterprise* 'oku fakangatangata ia, 'a ia ko e me'a ia ke tau fakatokanga'i 'o kapau 'oku fiema'u ke fakatonutonu 'e fiema'u ke fakatonutonu 'a e lao, he 'oku faka'atā ia he Lao Pisinisi ka 'oku fakangatangata ia he Lao Pisinisi 'a e Pule'anga.

'I he'eku lau 'o mahino ange 'a e lea fakapālangi kapau te mou me'a ki ai 'e tō pē faka'uHINGA ko eni 'a e pisinisi 'a e Pule'anga 'a ia ko e *Public Enterprise* pea mo e faka'uHINGA'i ko eni 'a e ngaahi kautaha, 'oku 'asi pē 'i he faka'uHINGA lea 'oku kehekehe pē 'a e lao, 'a e 'uHINGA 'o e pisinisi 'i he malumalu 'o e Lao 'o e Pisinisi, pea mo e 'uHINGA ko ē pisinisi fakapule'anga 'i he malumalu e lao ko eni.

'A ia ko 'eku ma'u ia, ka neongo ia 'oku tonu pē 'a e laumālie 'oku 'omai ho'o fokotu'u 'e Tongatapu 7, ka ko e me'a fakalao 'o kapau 'oku ke toe 'eke'i, ko e me'a ia 'a e Fakamaau'anga ke nau fakapapau'i mai. Ka ke hoko atu koe he 'oku ou tui pē 'oku 'i ai ha ngaahi poini makehe 'oku kei toe pē ho'o taimi ki ho'o fokotu'u kae toki fai ho'omou feme'a'aki 'amoutolu he ngaahi tafa'aki ko ena 'oku mou taukave'i 'amui 'i he Komiti Kakato, he 'oku tau hanga 'o maumau'i 'a e tu'utu'uni hotau Fale 'i he taimi ni ko e fefoki'aki ko eni he feme'a'aki.

Fokotu'u ke tukuhifo Fokotu'u faka-Fale Alea fika 6/2023

Paula Piveni Piukala: *Ok*, fokotu'u atu 'e au Sea ke tukuhifo ā ki he Komiti Kakato, kae, ke 'uHINGA ke tālanga'i ai 'a e *issue* ko eni, he 'oku, te'eki ai pē ke 'uHINGA lelei 'a e pehē ko e pisinisi ko e lao ko e kupu, kupu 2 'oku 'uHINGA pē ia ki he pisinisi 'oku 'osi 'i he *schedule*, ko e fakalea ko ē 'e toki 'ave ki he *schedule*, kae kehe tukuhifo ki he ...

'Eiki Palēmia: 'A ia, ko e ko e Sea, ko e fie 'ai fakama'a'ala pē. 'A ia 'oku mahino eni 'oku hala 'a e fokotu'u fakatatau ki he lao, he ko e lao ena, ko 'eku anga 'eku kole fakama'a'ala, kapau 'oku 'i ai ha'amo poini, pea 'ohake.

Paula Piveni Piukala: Kapau ko ia Sea pea tukuange mu'a ke u lau 'a e fo'i lao ke 'osi, te'eki ke 'osi 'a e fo'i lao ia 'oku lahi 'a e *interruption* ia ke mahino 'a e kehekehe 'a e pisinisi fo'ou, pisinisi 'a e Pule'anga, pea mo e pisinisi Pule'anga fo'ou, fo'ou 'a e Pule'anga.

'Eiki Sea: Ke kātaki Kalake 'alu hake angé ki he kongá ko eni 'a e faka'uHINGA lea, mahalo ko e kupu fika 2. 'A ia ko e pisinisi tautaha pē ko e kautaha 'oku 'uHINGA ia ki he kautaha 'oku lēsisita 'i he Lao Ngaahi Kautaha. 'A ia ko e kautaha ia 'e taha, 'alu hifo angé ki he peesi

hokó kalake. Pisinisi ‘a e Pule'anga ‘oku ‘uhinga ia ki ha sino kuo lisi ‘i he tēpile ‘i he lao ni, ‘a ia ‘oku ‘uhinga ia ki he *schedule* ko ē na’e me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki. ‘Oku ‘i he malumalu ko eni ‘o e lao ko eni ‘oku tau ‘uhinga ki ai ‘oku ne hanga ‘o fakangatangata ‘a e Hou’eiki Kapineti mo e Hou’eiki Mēmipa ko eni ‘o e Fale Alea, mei he’enua kau ki ha pisinisi ki ha taha ‘o e ‘ū pisinisi ko eni he *schedule* 2.

‘A ia ko e fehu’í Hou’eiki ‘oku hangē ko e me’a fakapālangi ko ē ko e *chicken* mo e *egg*, ko fē he pisinisi pea mo e *schedule* na’e ha’u kimu’a.

Paula Pīveni Piukala: Ko e poiní ia Sea, kuo pau he 'ikai ke tafoki hake pē ‘o *schedule* he 'ikai ke fokotu’u ‘a e pisinisi, ka ko e fakama’ala’ala ‘a e kupu si’i 4, kupu si’i 2, kuo pau ke ‘uluaki fokotu’u ‘a e pisinisi ia. ‘A ia ko ē ‘oku lesisita he *company* he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lao ia ke fakalele ‘a e *company* ‘a e Pule'anga.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku, hangē ko e lau ko ē ‘anenai Sea, ko ‘eku fakatonutonu ...

Paula Pīveni Piukala: *Public Enterprise.*

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ‘e toe, mahino pē he 'ikai pē ke tui mai ‘a e Fakafofonga ia, pea ko e me’a ia ko ē ‘oku ‘ikai ke mau pehē ai ‘e he Pule'anga ko e ha ‘a e ‘aonga hono tuku ki lalo ‘osi ange ko ia ‘oku ‘osi mahino ‘a e fo’i lao, ko e *Public Enterprise* ki he fo’i lisi ko ē, fakatatau ki he lao, ko tautolu ‘oku fa’u lao, kapau ‘oku fiema’u ke liliu ‘a e lao, liliu ‘a e lao. Ka ko e hā hono ‘aonga hono tukuhifo ha me’a ta’efakalao ha fo’i fokotu’u ‘o fehangahangai ia mo e lao na’e fa’u ‘e he Fale ni pea fakamo’oni Huafa ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio.

Ko e anga ia ‘a e fokotu’u atu pē ‘a e fakakaukau ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko ha toe me’a kehe, ko e ‘uhinga pē ke tau muimui ki he lao, mālō.

Fokotu’u ke tukuhifo Fokotu’u faka-Fale Alea fika 6/2023 ki he Komiti Kakato

Paula Pīveni Piukala: Sea ‘oku ‘uhinga lelei kia koe ‘a e fokotu’u mai ‘e he kupu ko eni ‘ikai ke toe laka hake ‘i he māhina ‘e 12 ‘a e Talēkita ‘a e kau Minisitā ‘i ha pisinisi fo’ou. Ko e hā ho’o ‘uhinga.

‘Eiki Palēmia: ‘O kapau ko e pisinisi ‘a e Pule'anga ‘o fakatatau ki he *schedule* ko ena.

Paula Pīveni Piukala: Ka ko e pisinisi fo’ou ‘a e Pule'anga ‘a e Lulutai Sea.

‘Eiki Palēmia: Ko e fu’u lisi ē ‘ohake he ta’ahine ‘a e lisi.

Paula Pīveni Piukala: Sio ki he fakalea ko ē he sētesi fika 3.

‘Eiki Palēmia: ‘Ai hake angé ta’ahine ‘a e lisí.

Paula Pīveni Piukala: Sio ki he fakalea ko ē he sētesi fika 3.

‘Eiki Palēmia: ‘Ai hake angé ta’ahine ‘a e lisi.

Paula Pīveni Piukala: ‘Oku fokotu’u ai ha pisinisi fo’ou ‘a e Pule'anga, sio mai ki he fo’i fakalea ko ē ‘i he palakalafi fakamuimui.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘asi hē Lulutai Fakafofonga? ‘Io pē ‘ikai?

Paula Piveni Piukala: Sea ...

‘Aisake Eke: Ki’i fie tokoni pē Sea ki he Fakafofonga.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 5.

Poupou Tongatapu 5 tukuhifo ke alea’i Fokotu’u faka-Fale Alea fika 6/2023 he Komiti Kakato

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Fale Alea, Sea, ko ‘eku ki’i fie lave ...

<005>

Taimi: 1445-1450

‘Aisake Eke: ...Poupou au ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ke fai ha feme‘a‘aki ai he koe‘uhí ‘e ‘i ai ‘a e ...he ko u fie fakahoha‘a au ki he me‘a ko ē ‘i he Lao ‘a e Pule‘anga mo ‘ene fokotu‘utu‘u ngāue. Pea ko e me‘a na‘a ku faka‘amu ai ko ē ko ‘eku lave ‘a‘aku ki hení ko e taimi na‘e fa‘u ai ‘a e Lao ko eni ko e ngāue fakapule‘anga ko e ngāue ‘oku maau ‘ai e Lao pea ko e ‘uhinga e Lao ke muimui ki ai. Ko e taimi na‘e fa‘u ai ‘a e Lao ko eni na‘e ‘i ai ‘a e ‘uhinga ia ko e Lao ko ē ko e fale ia taimi ‘e fokotu‘u ai ha pisinisi ‘a e Pule‘anga ‘alu ki he fale ko ia nofo ki ai, mahino ki he kautaha, pea ko hono taumu‘a ē ‘oua ‘e toe ‘ova hake he māhina ‘e ...kapau ‘oku ‘i ai ha ki’i palopalema ko e vave taha ke hū.

‘Eiki Minisitā Fefakatau‘aki: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea.

‘Aisake Eke: Ko ‘ene ‘uhinga ia sai.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 5 me‘a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau‘aki: Ko ‘eku fakatonutonu he ko e... ‘a e pehē ko e fale ia ‘oku tonu ke ‘alu ‘o ‘ave ki ai. Sea ko ‘eku fakatonutonu ‘oku makatu‘unga ‘i he *integrity* ko ē ‘o e Potungāue Fefakatau‘aki pea Lao ki he Ngaahi Pisinisi. ‘A ia ‘oku lolotonga lesisita ai ‘a e Kautaha ko eni he Lao ko ē *Company* pea ‘oku fanongo mai ‘a e fonua ki ai. ‘Oku lolotonga lesisita ‘a e kautaha ko eni ‘i he Lao ki he Ngaahi Kautaha fakalao pea na‘e fai hono ngaahi fale‘i muimui‘i pea ‘oku lolotonga lele mai he ‘aho ni. Kapau ‘oku fehalaaki hono fokotu‘u. Ko u fokotu‘u atu ke nau faka‘ilo ‘enautolu ‘a e potungāue ‘ave ki he Fakamaau‘anga ka ‘oku lolotonga tu‘u e kautaha ko eni ko e kautaha fakalao ‘i he malumalu ‘o e *Company Act* kae ‘oua mu‘a ‘e ‘ai ke li‘ekina ‘a e Lao ki he Ngaahi Kautaha ‘i he tālanga‘i e Lao ia ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule‘anga lolotonga ‘oku fakalao ‘a e ngāue ko eni Sea mālō.

‘Aisake Eke: Mālō tapu mo e Sea ko ‘eku poini ‘a‘aku hūfanga he fakatapu. ‘Oku ‘ikai ...

‘Eiki Sea: Tongatapu 5 ‘oku mou toe fefokifoki‘aki moutolu ia.

‘Aisake Eke: ‘Oku ou poupou au ke ‘aluhifo ki he Komiti Kakato ko e ‘uhinga pe ia ‘eku ‘ai atu.

Fakama'ala'ala Sea ki he 'uhinga mo e taumu'a Fokotu'u faka-Fale Alea fika 6/2023

'Eiki Sea: Ko ia manatu'i ko e taumu'a e fokotu'u ko eni 'i he kaveinga ke fokotu'u 'e he Fale Alea ha Komiti Fili ke vakai'i e kautaha ko eni ko e taumu'a ia. 'Oku mou me'a mai moutolu ia he faka'uhinga fakalao mo e teu faka'ilo mo e 'ū me'a ko ia. Ko e hā e me'a 'oku mou fiema'u ke tau tali pe ta'etali e fokotu'u ke fokotu'u ha Komiti Fili 'osi mahino ia 'oku 'i ai 'a e tō kehekehe faka'uhinga'i ko ē hono fatu mai 'a e kautaha mo fē feitu'u 'oku malumalu ai ko e Lao ki he Kautaha ko ē 'oku ngāue'aki he fonua pe ko e Lao ko eni ki he Kautaha e 'ū Pule'anga 'oku 'ikai ke 'i ai 'oku 'ikai ke ne pule'i 'e ia 'a e kautaha 'a e Pule'anga he 'oku 'ave e kautaha 'a e Pule'anga 'o fa'u e Lao kehe.

Ko hono fehu'i ia pe 'oku tonu nai 'a e founa ngāue ko ia pe 'ikai ko e me'a ia ke mou toki hanga 'o fakaikiiki'i he taimi ko ē 'oku alea'i 'a e kakano 'o e fokotu'u, pe te tau fai heni pe 'e fai me'a 'oku fokotu'u mai he fokotu'u ke tukuhifo ki he Komiti Fili. 'Oku tau hanga 'etautolu 'o *preempt* pe 'oku tau fai 'etautolu e ngāue 'oku hanga mai ia 'amui 'oua te tau veteki heni he 'ikai ke tau lava'i ko e 'uhinga ia 'oku fokotu'u mai ai ke 'ai ha Komiti Fili 'oku tau lotu ki he fokotu'u pe 'ikai? Tau foki mai ki he poini Hou'eiki kae vave 'etau ngāue me'a mai 'Eiki Minisitā.

Tokanga 'e monuka e Lao ki he Ngaahi Kautaha ka fokotu'u Komiti Fale Alea ke vakai'i ngāue Lulutai

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea fakamolemole pē 'Eiki Sea he toutou fokoutua hake ki 'olunga ka ko e tokoni atu pe Sea kapau te tau fokotu'u ha komiti te ne maumau'i 'e ia e Lao ko ē Ngaahi Kautaha. 'A ia 'oku lolotonga tu'u ai ko ē kautaha ko eni pea lesisita ke malu'i e ngaahi totonu 'a e kautaha 'oku 'i ai 'enau ngaahi fakamatala ke tau vakai'i 'etautolu 'oku lolotonga lesisita kautaha ia ko eni he Lao e *Company Act* Lao e Ngaahi Kautaha pea 'oku 'i ai mo hono Lao pea 'oku toe malu'i mo 'enau ngaahi totonu ke 'oua 'e 'omai 'o tukuange 'a e ngaahi fakamatala 'a e ngaahi kautaha kuo lesisita 'i he Lao ko eni. Kapau te tau hanga 'o fai ia te tau maumaulao Sea lolotonga ia 'oku tau ...'i he tui 'a e motu'a ni 'oku tau lolotonga maumaulao pe he taimi ni, fakataha pē Sea mo 'eku fokotu'u atu kapau 'oku pehē pea 'omai mu'a ha fale'i fakalao pe ko ha *legal opinion* he ka tau tukuhifo eni ki he Komiti Kakato 'oku toe ngalivale ange ia hangē ko e fakatapu 'a e maumau 'a e Tu'utu'uni Ngāue mo e Lao 'a e fonua pea 'ata atu kitu'a he 'oku me'a mai 'a e kakai 'o e fonua Sea 'oku malu'i e kautaha ko eni 'i he Lao *Company Act* pea 'oku 'i ai mo hono ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao ko eni pea kapau leva ko e tui ia 'a e motu'a ni pea mo e Pule'anga 'oku 'ikai ke 'i ai ...'oku ta'efakalao he 'oku 'ikai ke kau he *schedule* Lao e Ngaahi Kautaha. Ko e fokotu'u ia ke 'omai mu'a ha ...

Fakamahino Sea ko e fatongia mahu'inga Fale Alea ke 'omai tukuhau e fonua 'o taliui mai ki ai

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā ko e fatongia mahu'inga taha e Fale Alea ko hono 'omai 'a e tukuhau e fonua ke taliui mai ki he Fale. Ko e *shareholder* lahi taha e kautaha ko eni 'i he malumalu e Lao Kautaha ko e Pule'anga 'oku taha pe *shareholder* ko e Talēkita ai ko e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti te tau ngāue'aki e Lao ko ē 'a e Kautaha ke fufuu'i'aki e ngaahi fakamatala fakapa'anga?

'Eiki Palēmia: Ko e tafa'aki 'e taha Sea neongo 'oku hangē 'oku ke *take side* ai. Ko 'etau fai fakatatau ki he Lao. 'A ia na'e 'uhinga ki ai e 'Eiki Minisitā ...

<007>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Palēmia : ... 'o kapau 'oku 2 e tafa'aki *why not get a legal Advice* pē 'oku *Public Enterprise* pē 'ikai *before* 'oku tau 'alu 'o talanoa'i ko e *Public Enterprise*. Mou toe ki'i taimi pē ia ka tau toki hoko atu kapau 'oku talamai pea tau hoko atu e feme'a'aki ki ai.

Paula Piveni Piukala : Sea ke u ki'i tokoni atu ki he Palēmia. He 'oku ai fu'u fakapo'uli 'oku tō...

'Eiki Sea : Tongatapu 7 me'a hifo ki lalo he kuo 'osi tali pē 'e he 'Eiki Palēmia ia kimu'a 'a e fehu'i ko ia 'oku ne 'omai he taimi ni. 'Oku 'ikai ko ha *Public Enterprise* 'oku 'i he malumalu hangē ko e me'a ko ia 'a e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki 'i he Lao 'a e kautaha. Ka 'oku hangē ko e me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisitā, ko e Lao 'a e Kautaha 'oku tu'utu'uni ia ki he ngaahi fakamatala 'a e kau taha taautaha. 'A ia 'oku hoko eni ia ko e kautaha 'a e Pule'anga *Shareholder* 'a e Pule'anga, Talēkita ko e Hou'eiki Minisitā 'a e Kapineti ka 'oku 'i he malumalu ia 'o e Lao e 'ū kautaha taauaha. Ko e me'a ko ia 'oku tau fehu'ia, pē 'oku totonu pē 'e malava ke tau 'eke 'a e pa'anga 'a e Pule'anga pea mo e mafai 'osi 'ave malumalu 'a e Lao 'o e Kautaha ki he Hou'eiki Minisitā nau hoko ko e Talēkita 'i he kautaha ko ia. Pē te tau lava 'o 'eke pē ko e hā e founga. Ko e me'a ia 'oku fehu'ia he taimi ni.

Ko e me'a ko ia 'o ka 'i ai ha Kōmiti te nau toki ma'u 'enautolu 'i ha'anau kumi fale'i. Ko e fa'u ko ē Kōmiti 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane felāve'i 'ana ia mo e 'ū me'a fakalao. Ko e me'a ia 'a e Kōmiti ke nau toki ō 'o feinga'i pē te nau lava pē 'ikai. Koe'uhi 'oku hangē ko 'eku fakamatala 'aneuhu, 'anenai 'oku tau sitepu 'atautolu 'e 3 kimu'a ka tau kamata ange he 'uluaki sitepu pē 'oku loto e Fale Alea ke tau fa'u ha Kōmiti ke nau vakai'i 'a e me'a ko eni pē 'ikai. Ko e fokotu'u ia 'oku lau pē ko eni he kongā kimu'a. Ko e me'a ia 'oku tau loto ki ai pē 'ikai. He ko e anga ko 'eku ma'u ko ē e feme'a'aki 'oku 'i ai e me'a ia ke fakama'ala'ala. Pea ko 'eku fiema'u fakafo'ituitui 'a'aku ke u 'ilo pē ko e hā iku'anga e me'a ko ia. Ka ko e me'a ia 'a e Hou'eiki Mēmipa ke mou hanga 'o fakamalanga mai ange, 'io pē 'ikai ka tau hoko atu Hou'eiki.

Paula Piveni Piukala : Sea kole fakamolemole pē Sea. Ko e me'a ia 'oku 'uhinga ai ko ē 'oku 'uhinga ai 'eku fakatalanoa e mahu'inga ko ē ko ē ke talanoa'i pē *issue* ke maama. He ko e fehu'i ko ē ko ē te tau hanga 'o *post*. Ka hoko he me'a ki he kautaha ko eni Sea, ko hai 'oku *liable* ki ai. Ka 'ohovale ange kuo hoko ha me'a he 'aho ni, pā vakapuna pē tō ha vakapuna, Ko hai 'oku *liable* ki ai. Ko e 'uhinga 'eku fakalea Sea he 'oku 'ikai 'i ai ha,, Ko e *Company Act* na'a ke 'osi fakalea mai pē ko e kautaha taautaha. Ko e 'uhinga ia hono 'ai e *Public Enterprise* ko e kautaha 'a e Pule'anga. Founga hono falahoko pau ke 'uluaki lēsisita ta'u pē 'e taha pea paasi leva ki he *Public Enterprise* ke *schedule*.

'Eiki Sea : Tongatapu 7 ko e toki 'osi eni 'eku fakama'ala'ala atu e kupu ko eni. 'Oku ke 'uhinga koe 'o kapau na'e taumu'a ko e *Public Enterprise*. 'Oku 'i he malumalu 'a e kautaha ko eni 'i he Lao e Kautaha 'oku 'ikai ke 'i ai ha kupu pehé ia ai.

Kapelieli Lanumata : Sea , mai ha ki'i faingamālie.

'Eiki Sea : Me'a mai Tongatapu 10.

Fokotu'u ke tukuhifo Fokotu'u faka-Fale Alea fika 6/2023 ke alea'i he Komiti Kakato

Kapelieli Lanumata : Tapu mo e Feitu'ú na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale. Ko e fokoutua hake pē motu'a ni ia 'oku 'i ai 'e faka'amu ia 'a e motu'a ni ki he'emau malanga he *issue* ko eni he 'oku mafatukituli pea mahu'inga. Pea kapau e laumālie lelei e Feitu'ú na Sea ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato pea fakamolemole e Feitu'ú na tukuhifo he 'oku mau fie fakamalanga mautolu he *issue* ko eni mo e ngaahi palopalema na'a tau 'osi fekuki mo ia. Pea ko e ma'u ko ē 'a e kakai 'o e fonua Sea, ko e Kautaha Lulutai ko e kautaha 'a e Pule'anga. Ko u faka'amu kapau 'e laumālie lelei e Feitu'ú na tukuhifo ki he Kōmiti Kakato he 'oku mau fie malanga he *issue* ko eni. Pea kapau kuo fakakaukau e Feitu'ú na ke fai'aki pē ha femahino'aki pē fokotu'u ha Kōmiti ko u pou pou kakato atu ke fokotu'u ha Kōmiti Fili ke ne siofi...

'Eiki Sea : Fakafofonga 'oku 'ikai ko ha'aku fokotu'u. Ko e fokotu'u ia 'oku 'omai.

Kapelieli Lanumata : Ko ia Sea.

'Eiki Sea : Te tau alea'i e fokotu'u 'i he Kōmiti Kakato pē te tau tali e fokotu'u pē ta'etalihe taimi ni. Mou fakamalanga mai ki he poini.

Lord Tu'iha'angana : Sea ko u, ko e ngaahi feme'a'aki ē Sea kae hangē foki ko kimautolu ko eni, mou kei fiema'u pē ke ki'i fakama'ala'ala mai pē, ko u tui pē tonu pē ke tau femahino'aki pea fai ha tu'utu'uni 'a e Feitu'ú na hangē ko ia pē ko e tukuhifo. Ka ko u muimui'i atu 'Eiki Sea 'a e ...

<008>

Taimi: 1455-1500

Lord Tu'iha'angana: ... 'a e feme'a'aki ko u tui na'e 'osi 'omai pē mei he 'ū tafa'aki ka 'oku hangē pē 'oku ki'i fa'a 'a eni na'e mahino pē foki ko e fokotu'u ia 'a eni ko ē 'oku mahino he fokotu'u 'oku ne tohi'i mai e ngaahi me'a na'e hoko mo e ngaahi, pea 'i he kautaha pea 'oku ne toki hoko mai leva e kongā hono ua ia e fokotu'u 'o e, ke fokotu'u ko ē ha komiti 'a eni 'oku fai ai pea ko e kamata ko e 'uhinga foki 'a e Fakafofonga ko 'ene 'uhinga ke ne faka, mai 'ene poini ke ne fakatonuhia'i ke 'ai e komiti ki he'etau ngāue he ko e 'uhinga he 'oku 'i ai 'etau totonu ko eni hangē ko e ngaahi lao ka 'oku mahino pē foki 'oku 'i ai e ki'i lao fakamalumu ai e kautaha kai kehe te u hoko atu 'Eiki Sea ki he me'a ko ē na'e 'osi 'uhinga he 'oku 'i ai e me'a mahu'inga ia he fokotu'u ko e 'omai e ngaahi me'a na'e hoko meimei hoko ai e fakatamaki pea 'oku, tui 'Eiki Sea ko e Feitu'u na mo e a'u ki he motu'a ni ko e ngaahi me'a ko eni ko e fanongo atu pē pea 'oku 'ikai ke u ma'u au pē na'e tala he ongoongo pē na'e mai pē he Pule'anga ha fakamatala ki ai. Ka na'e 'osi me'a mai pē he Palēmia 'ai ko eni ko ē he'enau he he 'uhinga foki ke fakamatala'i he Fakafofonga ke fakatonuhia'i ke fokotu'u he Fale Alea ha komiti 'uhinga he 'oku 'i ai 'etau totonu he 'oku 'i ai ko e *Public Enterprise* eni. Ka na'e ka ko e 'uhinga ko e mahu'inga ka nau ma'u pē au na'e me'a mai e Palēmia kapau ko eni ngaahi fakatonutonu pea mo e ngaahi faka'uhinga lao ko eni pē 'oku ke me'a ke toe 'ohifo

‘o tipeiti’i pē ko e ‘ave ‘o ‘eke Faka-Fakamaau’anga. Ka tau ‘ai mu’a ha founa ko ē Sea ke tau fai ai ha’atau tokanga ki he ngaahi palopalema ko ē ko e me’a ko ē na’e me’a mai he ‘Eiki Palēmia ‘oku mahu’inga e ‘ohake na’e ‘i ai e ngaahi fakatamaki na’e mei hoko mo e ngaahi me’a ko ia ‘i he palakalafi ua pea toki hoko hifo foki ia ki he fakatonuhia’i mo e ngaahi poini ia ko ē ke hoko atu e komiti pea ko eni ‘oku fai ai e tālanga ia pē ko e hā e me’a ‘Eiki Sea pea kapau ko ia ke tukuhifo ka ko e me’a pē foki ‘oku ou tokanga ki ai ka ‘oku fai ‘aki ha tu’utu’uni ‘a e ‘Eiki Sea ke fa’u he Fale Alea ha komiti ke ne ‘alu ‘o fakatotolo ki he ki he *company* ki ha kautaha ‘oku ‘oku ‘i he lesisita kautaha ka ‘oku hangē pē ko ho’o me’a ko e *shareholder* lahi taha pē ko e Pule’anga. Pea ‘oku ‘i ai pē mo ‘etau totonu ‘a e ‘i ai pē totonu ‘a e Fale ke ‘eke atu ‘a e ngaahi ko e hā ke ‘omai ha fakamatala fekau’aki mo e ngaahi me’a ko eni ‘oku tuhu’i mai ‘e he fokotu’u na’e ‘i ai e ngaahi fakatamaki mo e hā fua na’e na’e mei hoko.

Ko ia ko e me’a ‘oku ou mahu’inga’ia ai e motu’a ni ia Sea ke he ko ena ‘oku loto pē Pule’anga ia ke ōmai pē ko e hā e fakakikihi ia ko ē ke ‘ai ha komiti pē ‘oku ‘ikai ke, ke a’u atu e ‘ū faka’uhinga lao ia ki he kau vavana he lao pea faka’uhinga’i ‘a e ngaahi kupu ko eni kuo ‘ohake ‘i he laó. ‘I he Lao e *Public Enterprise* mo e Lao e *Company Act* mo e hā ko e me’a ‘oku ou tokanga aú ke fai ha’atau tokanga pē ko e hā ki he me’a ko eni ‘oku ‘omai ki he palopalema he ‘oku mau kau mo mautolu he fepuna’aki ‘Eiki Sea fefolau’aki pea ko eni na’e me’a mai e ‘Eiki Palēmia tau ‘ai angé ha founa ke mai ha fakamatala pea kapau ko e ngaahi fakamatala ko ē ‘oku ‘oku ‘ikai ke tuku mai ia ko e ‘uhinga ‘oku fakamahino pē ‘oku ‘i ai e ngaahi fakamatala ia he *Company Act* ‘a ē ko ē ‘oku me’a pea kapau ‘e toki hoko atu ia ki he fakatonutonu lao ka ‘oku fiema’u ia ke ‘omai ha fakamatala ‘a ia ‘oku tonu ke ‘omai e Pule’anga ko e hā e me’a na’e hoko? ‘I he ngaahi me’a ko eni ‘oku tuhu’i mai he fokotu’u pea ‘oku ou tui ‘oku loto lelei pē Palēmia ia ki ai ‘oku ‘ikai ko ha fu’u fakamatala ia ‘oku, kae ‘omai ha fakamatala ko e hā e me’a na’e hoko ki he tohi ‘e ua ko e hā e me’a na’e tafoki ai mei Vava’u ‘oku ‘asi he me’a ko e hā e me’a na’e hoko? Ko e hā ke ‘uluaki ‘omi e ngaahi fakamatala ia ki he me’a ko ē pea toki hoko atu ‘a e faka’uhinga’i ia ko ē he ko u tui ko e fo’i me’a ia ‘oku tau fe, ‘e tu’u e Pule’anga ia he, pea ‘e hangē leva ia ‘Eiki Sea ko ho’o me’a hangē leva ia ‘oku toi pē ‘oku hā e Pule’anga ia he *Company Act*.

Ka ko u tui ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga pehē e Pule’anga ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi fakamatala ia ‘oku pau ke malu’i he ‘oku ‘uhinga he ko ena ‘aki Sea ‘i he fakakikihi lao ki he *Public Enterprise* mo e *Company Act*. Ka ko ia ko ‘eku ‘ai pē ‘a’aku ke ke fakakaukau’i pē ‘Eiki Sea mea’i pē ‘oku tukuhifo ka ‘oku hā e tūkunga ‘oku ‘i ai ka ‘oku fiema’u ia ‘i he me’a pē ko ena na’a ke me’a mai ko e kautaha ia ko e *shareholder* lahi taha pē Pule’anga pē ko e pa’anga ‘a ia ko e pa’anga pē ia ‘a e fonua ‘oku fakalele ‘aki ke ‘omai ha tali ki he ngaahi me’a ko eni fakaetu’unga fakamalu mo e ‘ū me’a pehē pea tala ke mea’i he fonua mo mau ongo’i ‘oku malu ‘emau fefononga’aki kae ‘oua te mau fanongo talanoa pē ‘i he ngaahi me’a ko eni ‘oku hoko he fekau’aki mo ‘etau kautaha vakapuna pea toki hoko atu ia ki he ngaahi ko e ‘ai e komiti pē ko e hā kapau ‘oku pehē fo’i fakakikihi ia ko ia pea ‘oku toki ‘ohifo ke tālanga’i ka ko e me’a ‘uluaki ia ko u lau ke ‘oua ‘e ke fai mo ‘omai ha tali ia ki he me’a ko eni ki he fokotu’u ‘e, ko u tui na’e ‘osi me’a ‘aki he ‘Eiki Palēmia mai ha tali mei he kautaha ki he ngaahi me’a ko eni ‘oku tukuaki’i. Kuo ‘osi fai e ngāue ki ai pea kuo lele ke mau ongo’i malu ka ko e anga pē ia e fokotu’u atu ke ‘ohake he ‘oku ‘i ai e me’a ia ‘oku ‘i ai e tokanga ki ai mālō.

Eiki Palēmia: Sea tuku pē ka u ki’i tali ...

<009>

Taimi: 1500 - 1510

‘Eiki Palēmia: ... ‘e vave atu pe. Mo’oni e lau ia ko ē na’a pehē ‘oku mau fūfū’i ha me’a Sea, mau kole fakamolemole pe he toe tu’u hake. Na’e ‘i ai e palopalema ia he *break* pea ko e nōmolo pe me’á ka ‘i ai ha tau pehē ‘oku pehē me’á ‘oku palopalema. Pau ke ta’ofi e vaká kae toki ‘alu atu e kau ‘enisiniá. Na’a mau ha’u mautolu he vaka ‘e tahá pea toki ‘alu atu e kau ‘enisiniá ia pea hoko atu pe.

Vaka ia ko ē ki Vava’ú, nau fakahoko pe ‘e au he *Press Conference*, na’e lolotonga fai e *Press Conference* na’e fai ‘i he Falaite kuo ‘osí. Na’á ku fakahoko ange ‘oku foki mai e vaká ko e ‘uhingá pe ko e *precaution*. Ko e ‘uhingá ko e maamá pe ‘oku pau ‘a e *landing gear* pe ‘ikai. Ka na’e ‘osi, ‘oku ‘ikai ko ha pehē ia na’e ta’etala, na’e talaange pe ‘oku sai ange e foki mai ki Tongatapu ní, ‘oku malu ange ‘a Tongatapú ní. Neongo e ngali mole ai ‘a e pāsese pe ko e hā, pau ange pe ‘a e foki mai ki Tonga ní ‘oku maau ange e ‘ū me’a ngāue pehe ní.

Na’e ‘ikai ke pehē ia ‘oku fūfū’i na’á ku fakahoko ‘e au he *Press Conference* Sea ‘a e me’a ko iá. Ki he tafa’aki ko eni ‘a e malú, kau ia he tafa’aki mahu’inga ‘aupito. Pea ko u fiefia au he ‘ohake ‘e Tongatapu 7 e me’a ko iá. He na’e ‘i ai e felauaki foki ai, na’e ‘i ai e taimi na’e ta’ofi ai e vaka Saapá kae ‘ave e Saapá ‘o *maintain*. Ko e ‘uhingá pe ko e mahu’inga ‘aupito ko ē ko e ‘o e, ka ko e tafa’aki foki ia ‘o e *Civil Aviation* Sea.

Ka ko ‘eku ‘ai pe ‘e au pe ko e hā ha founga ke tau ‘unu atu ai ki mu’a, he ‘oku ‘ikai ha me’a ia ‘e fūfū’i he Pule’anga ko eni. Ko e ngaahi fakamatala kotoa pē ‘o kapau ‘oku ha’u ha toe fehu’i ‘e ‘alu atu e talí ia ‘oku ‘ikai ko ha palopalema ia. Ka ko ‘etau sio pe eni hangē ko e fakafekiki ko eni he *Public Enterprise*. Ke fai mo *settle* ia ‘o mahino ka tau ‘unu ki he me’a ‘oku mahu’ingá. Tau ‘unu ki he *safety*, ko e ‘ū alā me’a pehē kapau ‘oku fai ha feme’a’aki ai. Ka tau hokohoko atu mu’a Sea ‘oku vave pe taimí, mālō.

Mahu’inga ke fika ‘uluaki he ngāue Fale Alea mo e Pule’anga ‘a e lelei fakalukufua ma’a e kakai fonua

‘Eiki Sea: Hou’eiki, ko u fiema’u pe ke fakamanatu atu ki he Falé. Ko e ngāue kotoa ‘oku fakahoko ‘e he Pule’angá pea mo e Fale Aleá. ‘Oku fiema’u ke taupotu kimu’a pea mu’omu’a ma’u pē ‘a e *public interest*. ‘A ia ko e lelei fakalukufua ‘a e fonuá pea ‘i he’ene pehē ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘oku fie’ilo ki ai e kakaí. Pea ‘i he’ene tu’u he taimi ní ‘oku fehu’ia e ngaahi me’a lahi. Pea ‘oku ‘i ai e hoha’a e kau Fakafofongá, ‘a eni ‘oku me’a ki ai e Hou’eiki Fakafofonga e kakaí mo e Hou’eiki Fakafofonga e kau Nōpelé.

‘Oku tau fie’ilo ki ai, pea ‘i he’ene pehē ‘oku kehe pe ngaahi ‘uhinga fakalaó ia. ‘Oku ‘i ai e ngaahi totonu fakalao ia e ‘ū kautahá ‘i he malumalu e Lao ko eni e kautahá. Ka ‘i he *Public Interest* ko e ‘uhinga ia na’e fa’u ai ‘a e Lao ko eni ki he ‘ū Kautaha tau Pule’angá. Ka ‘i he’ene tu’u ko ē ‘aho ní ‘oku tau fifili he ‘ahó ni pe ko e hā e founga te tau lava ‘o veteki’aki e me’a ko eni.

Ko e fokotu’u fakakaukau ko eni ‘oku ‘omai ‘e Tongatapu 7 ke ne fokotu’u mai ke ‘ai ha komiti ke nau hanga ‘o vakai’i ‘a e Kautaha Fakapule’anga ko eni. Me’a makehe ia pe ‘oku ‘atā he laó pe ‘ikai. Na u toki ‘alu nautolu ia ‘o tau ki he fu’u holisi ko iá pea nau foki mai ‘o līpooti mai ki he Falé. Ka he’ikai ke tau lava tautolu ‘o faka’uhinga’i e me’a fakalaó pe fakatonutonu ha me’a fakalao heni he taimí ni.

Hou’eiki kuo fuoloa taimi ‘e tau hanga ‘o fefokifoki’aki holo he me’a ko eni. Ka ko u fakamanatu atu pe ke tau fakakaukau ma’u pe ko e hā e lelei fakalukufua ki he fonuá. Tau ‘osi

hanga ‘o *established* he ‘ahó ni, neongo ‘oku ‘ikai ko ha *Public Enterprise* ko e kautaha ‘i he malumalu e kautahá. Ka ko e kautaha pe Pule’angá ‘oku *share holder* ki ai e Pule’angá. Pea ‘i he fatongia e Fale Aleá fiema’u ke tali ui mai e Pule’angá ‘i he’enua ngaahi fakamole fakapa’anga he ‘oku fakaivia’i ia mei he ‘esitimetri mo e patiseti ‘oku tali ‘e he Lao mei Fale Aleá ni ‘i he ta’u kotoa.

‘A ia ko e ngaahi me’a fakatekinikalé ke toki veteki ‘a mui Hou’eiki. Ka ko u kole atu pe ke tau fa’a fakakaukau angé fakalukufuá ki he’etau fai tu’utu’uní pe ko e fē me’a ‘oku tau fiema’u ke tau hanga ‘o fakahokó. Foki mai ki he fokotu’u ko ení, tau tali pe ta’etali e komiti ka tau hoko atu, nounou.

‘Eiki Palēmia: Tui ‘a e Pule’angá ia ki he me’a ‘oku tokanga ki ai e Feitu’u na Sea. Ka ko hono ‘ohifo ha ngāue, tonu ke ‘ohifo ‘a e ngāue ‘oku tonu ke faí. Tau ‘osi fai e feme’a’aki hē, ko e ‘uhingá ko e *post* ko ē ‘a e fehu’í ia ‘oku hangē ia ‘oku pehē ‘oku ta’efakalao e ngāué. Fo’i kamata kovi ia, tonu ke kamata, tau ō ‘o sio lelei pe ko e hā ha me’a ‘oku tonu ke faí. Ka ko e pehē mai ko ē ke tau fou atu pē

Tui Tongatapu 4 ‘ikai ke hala ia ki Fale Alea ke fokotu’u ha Komiti ke vakai’i ngāue Lulutai

Mateni Tapueluelu: Ki’i fakatonutonu pe Sea fakamolemole, tapu pe mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e ‘Eiki Palēmiá. Ko e fakatonutonu Sea, ‘oku ‘ikai ke hala Sea kapau ‘e hanga ‘e he Fale Aleá ‘o fokotu’u ha’ane Komiti Fili. ‘Oku ‘ikai ke hala ia pea ‘oku ‘ikai ke tapu pea ko u poupuu atu Sea ke fokotu’u e komiti ko ení. Ko e me’a ia e kōmiti ke ne toki hanga ‘o ‘omi ko e hā e ngaahi vete fakalao kapau te nau ō atu ‘o a’u ki ai Sea, ko e līpooti ia ‘a e komiti ke ‘omai.

Ka ko e ngafa ia ‘o e Fale Aleá Sea ke fa’u ha sino ngāue ke fekumi ki he ngaahi ‘Asenita ‘oku tokanga ki ai e fonuá. Kau eni ia he ‘Asenita mamafa Sea, ko e malu e fefononga’akí. Poupuu atu Sea, Hou’eiki kapau ko e me’a ia e ‘Eiki Palēmiá ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘e fūfū’i. ‘Oku ou fokotu’u atu ke fokotu’u ke poupuu’i ‘a e fokotu’u ko ení. Ke fokotu’u e Komiti Filí ‘Eiki Sea.

‘E Hou’eiki mahalo ‘oku mea’i ‘e he Fale Aleá ko e Komiti Fili ko eni ki he ‘uhilá. Peseti mahalo ko u fakafuofua ‘e 20 ko e fakamatala na’e ‘omai ‘e he Pule’angá, 80 ko e toki ma’u pe ia mei ai. Ha’u tau’atāina pea ko u ‘ilo ‘e ofo ‘a e fonua ko ení he taimi ‘e kakato mai ai e līpootí. ‘Ikai ke ‘i ai ha’aku toe veiveiua Sea ‘e tatau tofu pe mo e ‘umu ko eni ‘oku te’eki ke fuke ko ení, hūfanga he fakatapu.

Poupuu’i ke fokotu’u ha Komiti Fili Fale Alea ke vakai’i ngāue Kautaha Lulutai

‘Oku ou fokotu’u atu ke poupuu’i, fokotu’u e Komiti Filí kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘oku fūfū’i. Ko ‘etau tali ui ia ki he kakai e fonuá ni Sea, poupuu atu ki he fokotu’ú, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ke ‘i ai ha palopalema ia ai ka ‘ai ha komiti. Ka ‘ai pe ko e hā e fatongia ‘o fakatatau ki he ngaahi mo’oni’i me’a ko ē na’a tau talanoa ki aí. ‘O kapau ‘oku tau ‘osi

felotoi 'oku 'ikai ko ha *Public Enterprise*, mālō ia. Ka tau 'unu atu leva ki he *safety* mo e 'ū me'a ko eni hangē ko ē ko e me'a 'oku tokanga ki ai e kau Fakafofongá.

He 'ikai ke fokotu'u hake pe ha Komiti ta'etalaange ki ai hono fatongia ke faí. Ko e me'a ia e Falé ni ke talaatu ki ai, fokotu'u e komiti ko ē, ko hono fatongia ia ke 'alu 'o fai ē. He 'ikai ke 'ave ia ki he komiti peá ke talamai. Toe talamai angé ko e hā ko ā ho fatongia, hala ia.

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole pe Sea, ki'i fakatonutonu pe ke fakatokanga'i ange. Ko e palakalafi 3 ko ē 'o e fokotu'ú, tala kakato mai ai 'Eiki Sea, mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 4, hangē ko e me'a ko eni e 'Eiki Palēmiá 'oku 'ikai ke fiemālie ia 'i he fōtungā ko ē 'o e fokotu'ú he'ene tu'u lolotonga. He 'oku hangē ko ē 'oku hanga 'e he fakaleá ia 'o tukuaki'i mamafa e Pule'angá 'oku maumau'i 'a e Laó.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e me'a ia e komiti Sea ke nau toki foki mai mo ia. Pea ko e fakatotaló ke tau'atāina. Ke nau talamai pe 'oku fakalao pe 'oku 'ikai ke fakalao, fakatatau ki he *argument* 'oku 'omai ko ē.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia

Fokotu'u ke 'omai ha fale'i fakalao mei he 'Ateni Seniale mo ha tohi fehu'i fekau'aki mo e tafa'aki ki he malu e fepuna'aki

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu ki he Tēpile Hou'eikí, Tēpile 'a e Kakaí. Tapu ki he Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā. Fēfē 'e 'Eiki Sea koe'uhí 'oku pelepelengesi e ngaahi Lao kehekehe ko eni 'oku tau ngāue'akí. Ko 'eku fokotu'u atú, fēfē ke 'ai ai ha, mai ha *legal opinion* meí he 'Ateni Senialé. Pea ua ki aí, ko e ngaahi me'a ko ē 'oku fiema'u fekau'aki mo e *safety*.

'Oku ou tui ko e taimi ia ke 'ave e tohi fehu'i ia 'oku *oversight* e me'a ia ko iá 'e he *Civil Aviation*. Ko e palopalema kotoa pē 'a ha vakapuna kuo pau ke līpooti ia ki he *Civil Aviation* pea 'i ai mo 'enau ngaahi tu'utu'uni. Ko ia 'oku ou pehē au 'Eiki Sea 'oku mahalo 'oku fu'u lōloa ka tau tali lolotonga e tali ko ē ki he *legal opinion* he 'ū tafa'aki fakalaó. Mai e 'ū me'a ia ko ē fekau'aki mo e *safety*, mai ia 'i ha founga tohi fehu'i kae lava 'o fai ha ngāue ki ai 'a e *Civil Aviation* ia 'Eiki Sea. Kae toki fakamahino he 'e 'Ateni Senialé ia e tu'unga ko ē 'o e ongo Laó mahalo na'a sai ange ia, mālō Sea.

Mo'ale Finau: Sea, tapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Ha'apai 12

Poupou ki he fokotu'u Pule'anga kae 'omai fakamatala ko iá ki he Komiti Fili

Mo'ale Finau: Sea 'oku ou poupou ki he fakamatala ko eni 'oku 'omai 'e he Tokoni Palēmiá, kae 'omai ki he Komiti Filí. Ke 'ilo'i Sea 'e vave ange e ngāué he 'e fai pe 'e he Komiti Filí 'Eiki Sea. He 'oku tui e motu'á ni 'Eiki Sea ko e huitu'a 'o ha Fale Alea 'i he māmani ko eni 'oku ua pe 'ene ngāué. Ko e *scrutinizing* mo e *investigation*

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea, fakatonutonu atu ko e ‘uhinga ‘o ‘eku fokotu’u ‘aku kimu’a pea fai e *decision* ‘a e Falé pe ‘e ‘i ai ha Komiti Fili pe ‘ikai. Kuo tau ‘uluaki ma’u ha *legal opinion* pe fakalao pe ‘ikai, fokotu’u atu au Sea.

Mo’ale Finau: Sea, ko e poini ‘a e motu’á ni, ko ‘eku poini ‘aku ia ‘oku ou to’o mai ‘ene fakakaukaú kae ‘omai ki ha Komiti Fili ‘e paasi ‘i he hili ko eni ‘Eiki Sea. He ko e fokotu’u ia ‘oku ‘omai

‘Eiki Sea: Ngata pe ai Ha’apai 12 te u ki’i ta’ofi fakataimi pe he koe’uhí ko u fiema’u ke fakama’ala’ala e me’a ‘oku tokanga ki ai e ‘Eiki Tokoni Palēmiá. ‘A ia ko e fokotu’u ko eni e ‘Eiki Tokoni Palēmiá ke ‘omai ha *legal opinion* pea mo fa’u ha tohi fehu’i. ‘A ia ko e tohi fehu’i ko iá pau ke ‘ave ia ki he ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahí ‘oku ‘i ai, ‘oku ‘i he malumalu ko eni e *Civil Aviation*. Ko e ...

<010>

Taimi: 1510-1515

‘Eiki Sea: Ko e *legal opinion* ‘e ‘Eiki Tokoni Palēmia ki’i fakama’ala’ala mai angé ‘a e me’a ‘oku ke ‘uhinga ki ai he fehu’i fakalao.

‘UHINGA TOKONI PALĒMIA KE ‘OMAI HA FALE’I FAKALAO & TOHI FEHU’I

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea, ko ‘eku ‘uhinga ia ‘Eiki Sea, ke, he ‘oku fai ‘a e fakafekiki ‘i he ngaahi faka’uhinga fakalao, ‘i heni ki he *Public Enterprise* mo e Kautaha’a e Pule’anga, ko e hā hona kehekehe, mo e ‘u me’a ko ia kimu’a pea toki fai ‘e he Fale ‘ene tu’utu’uni pē ‘e ‘ai ha Komiti Fili pē ‘ikai. Ka ‘e makatu’unga ia he ‘oku ou tui au ia ka ‘ai he ‘aho ni ‘e ma’u mai pē ha tali ‘apongipongi pē ko e ‘aho Pulelulu ka ‘i he taimi tatau pē ‘omai leva ha Tohi Fehu’i ia felāve’i pea mo e ‘u palopalema ko ē na’e hoko, ‘e tali ia ‘e he *Civil Aviation* he ko honau fatongia ia ‘o kinautolu Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki ko e me’a ko eni ‘oku ‘ohake ko ē ‘e he Tokoni Palēmia na’a ku ‘osi fakamalanga ki ai ‘anenai. ‘A ia ko e ‘u me’a fakalao ke ‘omi ia ‘e he komiti, hangē ko e ngaahi faka’eke’eke ko ē ki he *Civil Aviation* mo e *safety* ke ‘omai ia ‘e he komiti. Fokotu’u, ‘a ia ko e ‘elito ‘o e me’a ko ē ‘oku ‘omai ko ē ‘e he ‘Eiki Tokoni Palēmia ke ‘oua ‘e ‘ave ki he komiti ka tau veteki pē heni, kumi hangatonu pē ‘e he Fale Alea ‘a e *legal opinion* fehu’i hangatonu pē Fale Alea ia ki he *safety* mei he *Civil Aviation*. ‘A ia ko e fokotu’u ia ‘e taha ‘oku fehangahangai ia mo e fokotu’u ko eni ‘oku ‘omai ‘i he Tohi Fokotu’u, ke fa’u ha komiti ke ne fakahoko ‘e ia ‘a e ‘u ngāue ko ia mo e ngaahi fiema’u ko ia.

‘A ia ko e fokotu’u ko eni ‘a e Tokoni Palēmia ko e fokotu’u fakamuimui ia, ‘i ai ha pou pou ki he’ene fokotu’u. (*ne pou pou’i*)

‘Eiki Sea: ‘I ai ‘a e pou pou. ‘A ia ko e fokotu’u fakamuimui ia Hou’eiki, ua ‘etau fokotu’u he taimi ni. Fokotu’u ko eni ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia, mo e fokotu’u ko eni ke tau tali ‘a e fokotu’u ke tukuhifo ‘a e kaveinga ko eni ki ha Komiti Fili. ‘A ia tonu ke tau kamata mei he fokotu’u fakamuimui, tau lele lele ai pē mo fakama’ala’ala ‘a e toenga ‘o e ‘u me’a ko ena ‘oku toe. Ki he kalake ke tau pālōti.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, kātaki pē mu’a ‘Eiki Sea, ‘oku ou loto pē au ke fakamahino’i.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Poupou ke ‘ave Fokotu’u faka-Fale Alea fika 6/2023 ki ha Komiti pea toki lipooti mai ki Fale Alea

Lord Nuku: Ko e me’a ko ē ‘oku ou loto ko ē ke fakamahino’i ‘Eiki Sea, ko e fokotu’u ko eni ke fokotu’u ha Komiti Fili ‘a e Fale Alea, ko e fokotu’u ko ē hono ua, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane kaunga ‘ana ia ki he fokotu’u ko eni. Ko e me’a ia ko ē ‘oku ou ‘uhinga atu ko ē ki ai ‘Eiki Sea, ko e kautaha foki ko eni ko e kautaha ko eni ko e kautaha ‘a e Pule’anga, ‘oku ‘ikai ke tu’u ia ‘i he *Public Enterprise*. Ka ko e kautaha na’e fokotu’u ‘e he Pule’anga ke fakalele ‘a e kautaha ko eni ko ē ko e Kautaha Fefolau’aki Vakapuna, ‘aki ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga Tonga, pea Talēkita ai ‘a e kau Minisitā, ko e ‘uhinga ia ‘oku fakafehu’i ai. Pē ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke ‘ave ai ‘o tuku ki he feitu’u ‘oku tonu ke tuku ai, he ko e pa’anga eni ‘a e Pule’anga, ‘oku fai ‘aki, ka ko u poupou atu au ia ‘ave ki he komiti, toki alea ai ‘a e komiti mo e ngaahi fokotu’utu’u na’e fai ‘e he Pule’anga pea lipooti mai ki he Fale ni Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘UHINGA ‘a e fokotu’u ...

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou kole atu ko e fokotu’u e, ke fokotu’u ha Komiti Fili, pea kapau ‘oku ‘ikai ke tali ‘e he Fale ‘a e Komiti Fili, pea ‘osi. ‘Oua ‘e toe ‘omai ha fokotu’u ke ne hanga ‘o liliu ‘a e taumu’a ‘o e komiti. Ko e ngaahi fakamatata ki lalo, ko e ngaahi naunau ia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oku ‘ikai ke liliu ‘a e taumu’a ia ‘o e fokotu’u ko eni, ‘o e komiti ko eni ‘Eiki Sea, ko e fokotu’u pē, ke ha’u ‘omai ‘a e *legal opinion* ke mahino, mahino pē ia ko e kautaha ē ‘a e Pule’anga ...

Lord Nuku: Sea ko e fakatonutonu eni pē ko e hā ‘a e tu’unga ko eni Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ‘eku fakatonutonu pē Sea koe’uhi ke fakamahino atu ‘eku fokotu’u.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ki’i fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tali si’i mu’a Ha’apai he ‘oku ...

Mo’ale Finau: Sea ko ‘eku fakatonutonu pē ‘e au ia ‘a e Minisitā. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha totonu ia ke ‘omai ha *legal opinion* mei tu’a ‘o hangatonu ki Fale Alea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e ‘uhinga ...

Mo’ale Finau: Ko e ngāue eni ia ‘a e kau Fakafofonga Fale Alea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea, ‘a e Fakafofonga Sea.

Mo’ale Finau: Ko e me’a ‘e ha’u pē ‘i he Fakafofonga Fale Alea ‘o ‘ave ki he Komiti Fale Alea, pea lau leva ia ko e ngāue faka-Fale Alea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko ‘eku fakatonutonu atu ‘a e Fakafofonga Sea.

Mo’ale Finau: Sea ‘oku hala ia ke tau ō atu pē tautolu pea talamai ke tau talitali ke ‘omai ha me’a mei hē.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e fakatonutonu eni Sea, Sea ko e ‘oatu pē ‘e au, Sea ko u poupuu atu ki he me’a ‘oku fokotu’u atu ‘e he ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘uluaki Sea ‘e fiema’u ke mahino pē ‘oku fakalao koā ‘a e lele ‘a e Lulutai ‘i he taimi ni. Kimu’a ‘etau ala ki he komiti kuo pau ke mahino ko e *entity* ko eni ko e Lulutai ‘oku taau pē ‘oku *complies* pea mo e lao ‘o e fonua ni ...

<005>

Taimi: 1515-1520

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ,, ko e me’a ia ke ‘uluaki fakamahinohino, he kapau he ‘ikai ke fakamahino ia Sea ‘oku lolotonga lele ta’efakalao ‘a e kautaha ko eni Sea. Kuo pau ke mahino ‘oku lele fakalao, ‘a ia ko e vahe ko eni ko ē ‘a e kautaha ko eni Sea, ‘oku ‘ikai ke fakalao ‘i he tu’unga ko eni ‘oku tau sio ki ai. Kuo pau ke mahino ‘oku fakalao kae toki sio ki ai ‘a e komiti.

Māteni Tapueluelu: Sea ki’i fakatonutonu pē fakamolemole Sea ke fakafokifoki mai mu’a ‘a e feme’a’aki. ‘Oku ‘ikai ke tau ‘ai ‘etautolu pē ‘oku ta’efakalao pē ‘oku fakalao ‘osi mahino pē ia tatau pē mo e ‘uhila ‘oku fakalao, ko e ‘uhinga eni ia ki he tu’unga fakapotopoto, ko e tūkunga malu, ko e ‘uhinga ia Sea, he ‘oku nau feinga nautolu ke *dilute* ‘a e fokotu’u.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ‘oku ‘ikai ko ha me’a fakapotopoto ia ko e me’a fakalao ‘a e Fale ni Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia, kātaki Sea, kātaki pē Sea.

Māteni Tapueluelu: ‘Oku mahino pē ‘oku fakalao Sea ka ‘oku fehu’ia ko e hā ‘a e me’a na’e ō ai ‘o ‘ai ko e *company* kae ‘ikai ko e ‘ai ke *Public Enterprise*, ko e ta’efakapotopoto he ‘oku nau feinga ke fūfū’i ...

‘Eiki Sea: Hou’eiki mahalo ‘oku taimi ke tau ki’i mālōlō, pea tau toki foki mai ‘o hoko atu.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<005>

Taimi: 1540-1545

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki ko eni ‘oku kei fai pē feme’a’aki ‘i he 5.4 ‘etau ‘asenita ‘a ia ko e Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 6/2023 ki he Fokotu’u ha Komiti ke Vakai’i ‘a e Kautaha Lulutai. Hou’eiki tau nofo ma’u pe he fokotu’u.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ki’i fakahoha’ a atu.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia.

Poupou’i Pule’anga fokotu’u Komiti Fili Fale Alea ki he Lulutai & ngaahi fakatonutonu

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale mau fokotu’u atu ke ‘ai e komiti ‘Eiki Sea ka tau hoko atu ke fakahoko ā kae me’a’aki pe ‘a e ngaahi fokotu’u ke to’o ‘a e ni’ihi hangē ko e palakalafi tolu **fakatotolo’i ‘a e tu’unga fakalao** ‘osi mahino pe ‘a e tu’unga fakalao ‘o e kautaha ko eni ‘Eiki Sea ke ‘ai pe ko e hā hano fa’ahinga fakalea mo ha founga he ko e *governance* ia. ‘Eiki Sea ko u tui ‘oku ‘atā pe ia he Lao Kautaha Konisitūtone Kautaha ‘atā pe ia ke sio ki ai ha taha me’a ko ia, ka ko e ngaahi me’a ko ē ki he *safety* ‘oku ou tui au ko e potungāue totonu ko ē ke ngāue ki ai e *Civil Aviation* ko nautolu ia ‘oku nau tokanga’i e tafa’aki ko ia ‘Eiki Sea mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e fokotu’u eni mei he Tokoni Palēmia ke tau tali e fokotu’u kae tuku e tu’unga fakalao ‘a e kautaha pea mo e *governance* koe’uhí ‘oku mahino e me’a fakalao pea mo e *governance* ‘oku ‘osi *public information* pe ia he Konisitūtone e kautaha. Ko e fokotu’u eni Hou’eiki.

Mateni Tapueluelu: Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 4.

Kole Tongatapu 4 na’a lava ke fakapapau’i mai ‘isiu ki he tu’unga fakalao Kautaha Lulutai

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae pehē ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa. Sea ko e ki’i fehu’i pē Sea ko hono ‘uhinga ko hono fokotu’u ko ē ke to’o e vakai’i e tu’unga fakalao e kautaha na’a lava pe Sea ke tukuange ke fakapapau’i mai e tu’unga fakalao. Ko hono ‘uhinga ‘oku ‘i ai pe ‘isiū ai Sea ko e ...

<007>

Taimi: 1545-1550

Māteni Tapueluelu : ... fofonga e lao.

Monomono ki he fakalea he Fokotu’u Tu’utu’uni fika 6/2023

‘Eiki Tokoni Palēmia : Sai pē ia ‘Eiki Sea ko e fo’i lea pē **fakatotolo’i** kapau ‘e to’o pē ia kae vakai’i pē pē ko e **fakapapau’i**. Mālō Sea.

‘Eiki Sea : Ke vakai’i mo .. to’o e fakatotolo’i kae fetongi ‘aki e fakapapau’i.

Māteni Tapueluelu : Fakapapau’i Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki ko e founa 'e 2. Ko 'etau pālōti' i e fokotu'u mei he 'Eiki Tokoni Palēmia pē ko e tali e Tongatapu 7 'a e ngaahi liliu ko ia 'oku fokotu'u ka tau pālōti e fokotu'u. Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala : 'Io kapau 'e fetongi pē fakatotolo' i ia 'aki e vakai'i, sivisivi'i 'osi fe'unga pē ia.

Pālōti 'o tali Fokotu'u faka-Fale Alea fika 6/2023 & ngaahi fakatonutonu

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki. 'Oku 'i ai ha pou pou mei he Pule'anga ki he fokotu'u 'a e Tokoni Palēmia? (*pou pou*) Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti.

Kalake Tēpile : Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 6/2023 fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : Sea loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala. Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi. 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto kotoa e Hou'eiki ko eni ko e toko 22.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Kau mēmipa fili ki he Komiti Fili e Fale Alea ke vakai'i Kautaha Lulutai

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki ko u kole atu ke mou fokotu'u mai e Hou'eiki Mēmipa ki he Kōmiti Fili kuo tali 'e he Fale. Fakamanatu atu 'oku fiema'u ke toko 2 mei he tēpile 'a ia ko e Fakafofonga mei he Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Fakafofonga Kakai pea mo e Hou'eiki Nōpele.

'Eiki Palēmia : Sea fokotu'u atu e Tokoni Palēmia mo e Minisitā Pa'anga mei he tafa'aki ko eni 'a e Pule'anga. Mālō.

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea ko e fokotu'u atu toko 2 'a e Hou'eiki ko e Nōpele Fika 2 'a Tongatapu mo e Fakafofonga Nōpele Ongō Niua.

Tevita Puloka : Sea fokotu'u atu 'a Tongatapu 5 mo Tongatapu 7 mei he Tēpile 'a e Kakai.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki, 'a ia ko e Hou'eiki Mēmipa 'oku fokotu'u 'e he Fale ki he Kōmiti Fili ko eni ko e 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, Hou'eiki Fakafofonga Nōpele Tongatapu 2, Hou'eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua, Hou'eiki Fakafofonga Tongatapu 5, Hou'eiki Fakafofonga Tongatapu 7. Hou'eiki 'oku toe 'i ai ha fokotu'u?

Kole na'a lava ke kau atu pē mo ha Memipa kehe ke kau ki he Komiti Fili

Māteni Tapueluelu : Sea tapu mo e Feitu'ú na Sea ko e fokotu'u atu pē ke hangē pē ko e angamaheni, na'a lava ke faka'atā ha ni'ihi 'e fie kau atu ki he Kōmiti ko eni.

'Eiki Palēmia : Sea ko e 'ai pē kapau 'e 'i ai ha faingamālie. 'Oku lahi ange 'a e fehu'i ia 'a e kau ta'emēmipa he kau Mēmipa 'e Sea. Hangē pē ko e angamaheni, ka ai ha fehu'i ia 'a e Pule'anga te mau fakafou mai ia 'emautolu he'emaui ongo Fakafofonga. Ko e 'uhinga pē ke tau ki'i tauhi pē 'a e taumu'a ko ia e 'uhinga 'o e 2, 2, 2 ke Fakafofonga'i *fair* pē 'a e ngaahi tafa'aki, Pea kapau 'oku 'i ai ha fehu'i, 'omai pea mei ho'omou ngaahi Fakafofonga ki he Kōmiti. Mālō.

Fakamahino Sea ko e kau mēmipa faka'atā ko ē kau memipa fanongo pē (tapu lea)

'Eiki Sea : Ko ia. Hou'eiki Fakafofonga 'oku ou fakatokanga'i 'a e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia pea 'oku mo'oni. Te u lava pē faka'atā 'a e kau *observer*. Ko e *observer* 'oku sio pē tapu ke lea. Kau Fakafofonga pē 'oku Mēmipa ngofua ke nau pālōti, fai tu'utu'uni mo fehu'i 'i loto he lipooti pea mou fakafoki mai 'a e lipooti ki Fale Alea. 'Oku ou tui 'oku mahino pē Hou'eiki.

Pālōti 'o tali kau memipa ki he Komiti Fili 'a e Fale Alea ki he Lulutai

Te u kole atu ke tau pālōti 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'oku Mēmipa he Kōmiti Fili. Ko ia 'oku loto ki he ni'ihi ko eni 'oku 'osi lau atu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : Loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, ...

<008>

Taimi: 1550-1555

Kalake Tēpile: ... Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Vaea Taione, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto kotoa e Hou'eiki ko eni ko e toko 22.

Fokotu'u kau mēmipa talifaki ki he Komiti Fili ki he Lulutai

'Eiki Sea: Kātaki Hou'eiki he fakahela na'e ngalo 'ia au ke u kole atu ke 'omai ho'omou kau Mēmipa Talifaki. Toe fokotu'u mai ha talifaki 'e taha ki he Tēpile.

'Eiki Palēmia: 'Oatu e Minisitā Fefakatau'aki mei he Pule'anga Sea mālō.

Tevita Puloka: Fokotu'u atu pē 'a Tongatapu 4 ki he Talifaki. Mālō.

Lord Tu'iha'angana: Nōpele 'Eua.

Pālōti'i 'o tali kau mēmipa talifaki ki he Komiti Fili ki he Lulutai

'Eiki Sea: Tau pālōti e Hou'eiki Mēmipa Talifaki ko ia 'oku loto ki he 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele 'Eua pea mo e Fakafofonga 'o Tongatapu 4.

Paula Piveni Piukala: Vakai atu pē 'oku toko taha pē 'oku toko ua e Talifaki Sea?

'Eiki Sea: Taha pē ko e Komiti Fili. Ko ia 'oku loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakaloto fonua, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni toko 22.

Fokotu'u Tu'utu'uni Faka Fale Alea Fika 1/2023

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu leva ki he 'Asenita faka'osi 'etau 'Asenita ko e Fika 5.5 eni Fokotu'u Tu'utu'uni Faka Fale Alea Fika 1 'o e 2023 fokotu'u eni 'a Tongatapu 7 kole atu ki he Kalake ke lau mai.

Kalake Tēpile: Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 1/2023.

'Aho 8 'o 'Aokosi 2023

Lord Fakafanua
Fale Alea 'o Tonga
NUKU'ALOFA.

'Eiki Sea,

Kaveinga: Fokotu'u Tu'utu'uni ke Tu'utu'uni 'a e Fale Alea ki he Pule'anga ke toloi 'a e fakahoko 'o e alea ki he fakatau vakapuna 'a e Kautaha Lulutai

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahū atu heni 'a e kole ki he Feitu'u na ke fakahoko atu ha fokotu'u tu'utu'uni ke fai ki ai ha feme'a'aki 'a e Fale Alea.

Ko e Fokotu'u Tu'utu'uni Faka Fale Alea eni ke tu'utu'uni 'a e Fale Alea ki he Pule'anga ke toloi 'a e fakahoko 'o e alea ki ha fakatau vakapuna 'a e Kautaha Lulutai.

Ko e Kautaha Lulutai 'oku ma'u 'inasi ai 'a e Pule'anga pea 'oku toe fakalele 'e he Poate 'a ia 'oku toe Mēmipa pē ai 'a e ni'ihi 'o e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. 'Oku 'i ai 'a e fakamatala pea mei he Pule'anga 'oku 'i ai 'a e fakakaukau ke fakahoko ha ngaahi alea ki hono fakatau 'e he Kautaha Lulutai ha vakapuna fo'ou ki he fefononga'aki fakaloto fonua.

'I he Tō Folofola Huufi 'o e Fale Alea 'i he To'u Fale Alea 2021/2022 'o e 'aho 6 'o Mē 2021 na'e Folofola ai 'Ene 'Afio Tama Tu'i King Tupou VI ko e hā 'oku to'o ai 'e he Pule'anga 'a

e ngaahi faingamālie mei he sekitoa fakatupu koloa taautaha ‘a ia ‘oku tefito ai ‘a e ngaahi nō mei muli.

‘Oku matu’aki mahu’inga ke mahino ko e ngāue ‘a e Pule’anga ke fakalele ‘a e Pule’anga kae ‘ikai ko e kau he ngaahi pisinisi. Kuo tu’o lahi ‘ene feinga ke fakalele ‘a e ngaahi ngāue ‘a ia ‘i he ngaahi fonua temokalati ko e fatongia ia ‘o e ngaahi pisinisi.

Koe’uhi ‘oku hā mai ‘oku kei kau atu pē ‘a e Pule’anga ki hono fakalele ‘o e Lulutai ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga makehe ki he ‘ikai fakahoko ‘e he Fale ni ‘a hono tūkingatá ke fakahoko ‘a e fekau mei he ‘Ene ‘Afio ki he lelei taha te ne ala lava ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni 12 kupu (2) ‘o e ngaahi tu’utu’uni ‘o e ngaahi fakataha ‘a e Fale Alea ‘o Tonga.

‘Oku ‘i ai ‘a e fatongia fakakonisitūtone ‘o e Fale Alea ke fakapapau’i ‘oku ngāue’aki lelei pea mo fakapotopoto ‘a e pa’anga tukuhau ‘a e fonua pea ‘i he taimi tatau ‘oku fiema’u ke ‘ata ki tu’a pea mo tali ui ‘a e Pule’anga ki he Fale ni ki ha ngaahi ngāue pē sēvesi ‘oku ne pule’i mo fakalele ‘aki ‘a e pa’anga tukuhau ‘a e kakaí.

‘Oku ‘i ai foki pea mo e hoha’a lahi ki he tu’unga malu ‘o e fefononga’aki vakapuna fakalotofonua pea mo e founa ‘oku fakalele ‘aki ‘a e kautaha ...

<009>

Taimi: 1555-1600

Kalake Tēpile: ... Lulutai.

‘Oku ‘i ai foki ‘a e hoha’a ki he ngaahi fakamole ‘a e Pule’angá ki he Kautaha Lulutai he ‘oku ‘ikai ko ha Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga (*Public Enterprise*) ‘i he malumalu ‘o e Lao ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá ke mahino ‘oku taliui kakato ki he ngaahi fiema’u ‘a e laó ‘oku ne pule’i ‘a e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’angá.

‘I he’ene pehē, ‘oku ou fokotu’u atu h eni ‘a e fokotu’u ki he Fale Aleá ke tu’utu’uni ki he Pule’angá ke toloi ha toe alea ki ha fakatau vakapuna ‘a e Kautaha Lulutai kae ‘oua leva kuo mahino ‘a e ngāue pea mo ha ngaahi fokotu’u ‘e ‘omai pea mei he Komiti Fili ‘a e Fale Aleá ki hono vakai’i ‘o e Kautaha Lulutai.

Faka’apa’apa atu,

Paula Piveni Piukala

Fakafongga ‘o e Kakai, Tongatapu 7

Eiki Sea: Tongatapu 7.

Fakama’ala’ala he Fokotu’u Tu’utu’uni fika 1/2023

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Seá pea tapu ki he kau Mēmipá. ‘Oku mafatukituki e, ‘a e Fokotu’u Tu’utu’uni ko ení Sea ka ‘oku tefito e me’a ni, tefito ‘eku hoha’á hangē pē ko ena ‘oku ‘asi ‘i he Tohi Tu’utu’uni. Ko e ‘ikai ke tokangaekina he Fale ni ke fakahoko honau fatongia ‘o hangē ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni. Sea na’a ku ki’i lave ki he fakapālangi ka ‘oku, ‘o

‘uhinga ai ‘a e ‘ata kiate au ‘oku ‘i ai e me’a ke fakahoko he Falé ni. Pea ko e kupu 12 Sea hetau Tohi Tu’utu’uni ‘oku ‘asi ai e *title* ko ení ko e *implement, implementations of His Majesty’s message*. Ko e mahu’inga ki he motu’a ni Sea pe ko e hā ha me’a ‘oku hoha’a mai ki ai ‘Ene ‘Afió, fakatatau ki he ‘Ene tō folofolá ‘oku hoha’a mai ki hono fakalele ‘o e kautaha ko ení ‘e he Pule’angá.

Ko e mafatukituki foki ia Sea ‘etau fuakavá. ‘I ai me’a lalahi ‘e tolu hetau fuakavá, ke tau *truly loyal* talangofua kakato ki he ‘Ene ‘Afió mo ha fekau te ne ‘omi mei he Taloní. Ua ke tauhi ‘o mā’oni’oni ‘etau fakahoko hotau fatongia fakatatau ki he Konisitūtoné. Tolu, fai lelei’i hotau ngāue faka-Fale Aleá ke malu’i e tukuhaui e kakaí. Ko e mahu’inga ko ē kia au ‘e Sea na’a ku lave’i ‘e au e me’a ko ení he’eku hū maí ha ‘aho ‘e fepaki ai. Ka ko e mangafā ‘oku tau ‘i aí ‘oku ‘ikai ke fepaki ‘a e Tō Folofola ‘Ene ‘Afió mo ha ‘elia ‘o e Konisitūtoné ke makatu’unga ai hanau ta’etlangofua ki he fekau ‘oku ‘omai mei he Taloní Sea.

Ko e fakalea ko ē kupu 12 ‘oku mahino hono fakaleá fakapalangí, *the Legislative Assembly shall carry out its work on that methods in the best possible manner*. Ko e fakakaukau e motu’a ni Sea, te’eki ai tu’o taha ke fakateki e Falé ni, fakateki e Kapinetí ki he fekau na’e tuku hifo ki he Fale Aleá ni he 2021, Mē 2021. Kia au kapau he ‘ikai ke fai he Palēmiá pe ko ‘ene Kapinetí ha me’a ‘oku ui mai e Konisitūtoné ki he Fale ni te nau fai ‘enautolu ha me’a.

Hangē ko ‘eku lave ‘anenaí Sea ko e kupu 78 ‘o e Konisitūtoné mahino ne talanoa mai ki he ngaahi tukuhaui mo e ngaahi totongi tuté mo e ngaahi totongi laiseni. Ko e me’a ia ke tu’utu’uni’i he Falé ni mo ha me’a kehe, mo e ngaahi me’a kehekehe ‘o e fonuá ‘oku kau ai ‘a e kautaha ko ení Sea. Hā e ongo’i mai ‘Ene ‘Afió, tau fetakai pē tautolu hē pea ko u fie fakamanatu ki he Falé ni Sea. Kupu 30 mahino kuo mavahe ‘Ene ‘Afió mei he kupu 31, anga hono fakalele pule e fonua ni. Ka ko e kupu 30 ‘oku pehē mai ‘i he malumalu, fakalele e fonua ni, founa pule e fonua ni ‘i he malumalu ‘o Tupou VI pea mo hono hakó. ‘UHINGA IA KE TAU KEI FAKATONU PĒ SEA. ...

<002>

Taimi: 1600-1605

Paula Piveni Piukala: ... mahu’inga ai ke fai ‘e he Fale ni ha tu’utu’uni fakatatau ki he’etau Konisitūtone ke fakangata ha toe alea ki hono toe fakatau ‘o ha vaka. Ka tau fokotu’u ki he Pule’anga ke nau ‘omai ha *pathway* ha *road map* ke fakafoki ‘a e kauaha ko eni ki he *private sector*, fakatatau ki he Tō Folofola Sea. ‘Oku ou ongo’i ‘aupito ‘a e ‘ikai ke tau hounga’ia He’ene tukuange mai hono mafai tau’atāina 2010, pea ‘oku tau mo’ua ‘a e Fale ni, mo’ua ‘a e Fale ni ki He’ene ‘Afió, mo’ua ‘a e Fale ni ki he Kakai ‘o e Fonua, ke nau faipau ki honau fatongia faka-Fale Alea, ‘ohake ‘a e fofonga ‘o e kakai tukuhaui ‘a e kakai, ka kuo ui mai ‘a ‘Ene ‘Afió ke pule’i lelei, ui mai ‘a e kakai ke pule’i lelei.

Ko ia ai Sea ‘oku ‘ikai ke u toe fakalōloa ko e faka’amu ‘a e motu’a ni ke fai ha tu’utu’uni ‘a e Fale ni, ke fakangata ha toe alealea ‘a e kautaha ko eni koe’uhi pē ko e talangofua ki he fekau kuo tuku mai mei he Taloni, pea ‘oku fakapotopoto ange pē ia Sea, ‘a e fokotu’utu’u ‘oku ‘omai ko ia.

‘I he’ene pehē ‘oku ou fokotu’u atu, he fema’a’aki ho Fale ni, ‘oku mahu’inga ke tau *mitigate* ‘a e vā mo ‘Ene ‘Afió ‘i he *issue* ko eni Sea,mālō.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Sea, fakatapu atu ki he ...

‘Eiki Sea: Me’a mai Eiki Tokoni Palēmia.

Fakama’ala’ala Pule’anga ki he ‘uhinga mo e taumu’a fokotu’u Kautaha Lulutai

‘Eiki Tokoni Palēmia: Hou’eiki Nōpele, kae 'uma'ā'a e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e kakai, pea fakatapu foki ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā.

‘Eiki Sea ko e ‘ave ‘eku manatu ‘Eiki Sea, ki he me’a na’e hoko ‘i he fonua ni ‘i he ngaahi ta’u kimu’a. Taimi ne hū ai ‘a e Fale Alea, ‘o tu’utu’uni ke tamate’i ‘a e *Royal Tongan Airlines*, me’a na’e hoko ko kimautolu ko ē mei motu na’e uesia lahi taha.

‘I he tu’u ko ē ‘i he taimi ni ‘Eiki Sea, ko e kauaha ko eni, ne a’u ‘a e *service* ko ē faka-vakapuna fakalotofonua ‘i he fonua ni, ‘o tu’u pea fiema’u ke ‘i ai ha fetu’utaki fakalotofonua. Ko kimautolu mei tahi na’a mau kole ‘i he Pule'anga ko ē ‘o Pōhiva Tu’i’onetoa kuo ne mama’o mea’i pē eni ‘e he Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua, Fakafofonga ‘o Niua, mo kimautolu ko eni mei Ha’apai, mo Vava’u ‘Eiki Sea, na’a mau kole ke ‘ai ‘a e kautaha ko eni.

Pea na’e ‘ave leva ‘a e fakakaukau ko ia ki He’ene ‘Afio pea faka-Huafa mai ‘e He’ene ‘Afio ‘a e *airline* ke fakakaukau ke hū ‘a e Pule'anga ‘o to’o ‘a e fatongia ko eni, koe’uhi ke ‘oua ‘e uesia ‘a e fefononga’aki fakalotofonua. Pea hū ai ‘a e Pule'anga Sea, pea ‘ave ‘a e fakakaukau ko ia ki He’ene ‘Afio ‘o faka-Huafa ai ‘e He’ene ‘Afio ‘a e Kautaha Vakapuna ko eni ko e Lulutai, ‘o faai mai ai ‘a e ngāue ko eni ‘i he ‘aho ni.

‘UHINGA KI HE PALOPALEMA LOLOTONGA FEHANGAHANGAI MO E VAKAPUNA KAUTAHA LULUTAI

‘Eiki Sea, ko e palopalema ko ē he taimi ko ē na’e hoko ai ko ē hono fakafo’ou ‘a e mīsini ‘o e *SAAB* pea pehē foki ki he mīsini ‘o e *Y12*. Ne fiema’u ke hoko atu ‘a e *service* ko e me’a na’e hoko na’e nō mai ‘e he Lulutai ‘a e *Fiji Airways*, ke fai ‘a e ngaahi *service* ko eni. ‘I he lolotonga ni kuo ‘osi ‘a e ngaahi sevesi ia ko ia, ka na’e mahino ‘i he taimi ko ia, kapau na’e ...

<005>

Taimi: 1605-1610

‘Eiki Tokoni Palēmia: ...Ke ‘ai ha fanga ki’i vaka ki he taimi ko ē ‘oku hoko ai ‘a e ngaahi *maintenance* ‘o e ngaahi vakapuna lolotonga ‘oku ‘i ai pe ha vaka ke ne hoko atu ‘i he’ene tu’u ko ē he taimi ni ne ‘osi ‘ave ‘a hono fakakakato ‘o e totongi ‘o e *twin otter* ‘e ‘i heni ia ke ne fakahoko ‘a e ngāue ki Ha’apai pea mo Tokelau ‘i he vaka ko eni ‘oku uta lahi ange ke fetu’utaki mo e ‘otu motu ‘Eiki Sea. ‘I ai pe mo e ngaahi fokotu’utu’u kehe koe’uhí ko Vava’u mo e folau 'eve'eva ‘Eiki Sea, tu’u ko ē ‘i he ‘aho ni folau 'eve'eva ki Vava’u puna tu’o fā ‘a e *Fiji Airways ATR 72* mei *Nadi* ki Vava’u na’e kamata mai’aki pe ‘a e tu’o taha ‘i he uike taimi ni ‘oku tu’o fā. ‘Oku fiema’u ke lahi ange ‘a e faingamālie ke ‘atā ‘a e sea ‘o e vakapuna ki he fefononga’aki.

Ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e *policy* ‘a e fonua ni ki he *private sector* ‘i he pisinisi *civil aviation* ‘oku ‘atā pe ia ‘oku *open sky* ‘a e *policy* ‘a e fonua ki ha taha ‘oku fie fakalele ha’ane

kautaha ‘atā pe ia ‘Eiki Sea. Ko e me’a ke muimui pe fakatatau ki he Lao *Civil Aviation* kuo ‘osi tali fakamāmani lahi pea tali ‘e Tonga ni pea tali he ngaahi fonua kehe ke fengāue’aki ai mo Tonga ni.

‘UHINGA MO E MAKATU’UNGA KE FAKAFO’OU ME’ANGĀUE ‘A E LULUTAI

Ko ia ‘oku mahu’inga ‘Eiki Sea ke tau laka kimu’a. Ko e taimi ko ē na’e ta’ofi ai ‘a e puna ‘a e *Royal Tongan Airlines* na’e ‘i ai ‘etau *twin otter* ‘e ua na’e *own* ‘e he *Royal Tongan Airlines* na’e ta’ofi ia ‘o fakatau atu. ‘I he ‘aho ko ia ‘Eiki Sea na’e pehē tokoua ‘oku mole ‘a e *Royal* 18 miliona ka ko e pa’anga tupu ko ē ‘Eiki Sea ‘i he folau ‘eva’eva na’e kaka mei he 11 miliona he ta’u ki he fāngofulu miliona he ta’u. ‘Oku ‘i ai pe makatu’unga mo e ‘uhinga hono kumi mai e me’angāue ke mo’ui mo lelei ‘a e sēvesi ki he kakai ‘o e fonua. Ko ‘ene maau ko ia ‘Eiki Sea tukuatu ki he *public enterprise* ke nau hoko atu e ngāue.

‘I he lolotonga ni ‘oku ngāue fakataha ‘a e kautaha mo e Pule’anga pea mo e *DFAT* ‘a ‘Aositelēlia ke tokoni’i fakahoko e fatongia ko eni ko ‘ene maau pe ko ia ‘Eiki Sea ko ‘ene ‘alu ia foki ia ki he *public enterprise* pea hoko atu hono fakalele ‘e he ni’ihi ko ia ‘Eiki Sea, ka ko e kautaha na’e fakahuafa ia ‘e he ‘Ene ‘Afio pea na’e fakaongoongo pe ki he ‘Ene ‘Afio ‘i he Pule’anga ‘o Pōhiva Tu’i’onetoa ‘Eiki Sea mālō ‘aupito.

TUI ‘EUA 11 KO E FAKALELE PULE’ANGA E LULUTAI KO E FATONGIA TOTONU IA SEKITOA TAAUTAHA

Taniela Fusimālohi: Sea, mālō Sea tuku e ki’i faingamālie ke ‘oatu e ki’i monomono ko eni. Ko u tui Sea ko e ‘isiu lahi heni ko e fakahoko ‘e he Pule’anga ia ‘a e me’a ko e fatongia totonu ia ‘o e sekitoa taautaha ‘aki ‘a e poini ko eni Sea. ‘Oku fepaki ‘a e me’a ia ‘oku ne fai pea mo hono fatongia totonu ko ē ‘oku tau ‘osi fanongo pe ‘i he me’a ‘e ala hoko ‘o kapau ‘e ‘alu ‘a e Pule’angá ia mo e pa’anga tukupū ‘o kau ‘i he me’a na’e totonu ke tuku ia ki he sekitoa taautaha.

FOKOTU’U SEA KE TA’OFI FEME’A’AKI HE ‘ISIU ‘OKU LOLOTONGA ‘I HE KOMITI FILI

‘Eiki Sea: Kātaki pe te u ta’ofi e feme’a’aki heni ‘aki e ‘uhinga ko eni. ‘Oku kamata ke fefokifoki’aki ‘etau talanoa...

<007>

Taimi: 1610-1615

‘Eiki Sea : ... pea ‘oku mou fakamalanga mai moutolu he me’a kakano ko eni ‘o e Fokotu’u Tu’utu’uni ‘a ia ko e kaveinga ko eni na’a tau ‘osi pāloti mo tu’utu’uni ke tukupū ke vakai’i ‘e he Kōmiti Fili. Na’e kau e kaveinga ko ia ‘i ai. Ka ‘oku mahino pē kia au ‘oku toe tuifio ‘a e ngaahi kaveinga koe’uhi ko e taumu’a e me’a ko eni ke tau fokotu’u tu’utu’uni ki he Pule’anga ke ta’ofi hono fakatau ‘a e vakapuna.

Taniela Fusimālohi : Ko ia ko ‘eku poini...’

‘Eiki Sea : ‘Ikai ke ta’ofi ko e fokotu’u ke toloi.

Taniela Fusimālohi : Ko ia.

'Eiki Sea : Fakamalanga mai koe he toloi 'oku tapu ia he'etau Tohi Tu'utu'uni ke tau toe lea ki ha me'a kuo 'osi tali pea ko 'ene tu'u he taimi ni ko e kaveinga ko ia 'oku ke me'a mai ki ai 'oku lolotonga 'i he Kōmiti Fili.

Taniela Fusimālohi : Sea ka u hoko atu ki he fo'i poini ko eni he 'oku kaunga tonu ki heni. Ko e hoha'a heni koe'uhi ko e tu'unga fakapa'anga ko eni 'oku 'i ai 'a e kautaha. He koe'uhi 'oku te'eki ai pē ke hā mai ia ke mahino'i 'e he Fale ni pea mo kimautolu kau Fakafofonga 'a e tu'unga fakapa'anga 'o e kautaha ko eni. 'Uluaki Sea na'e fai 'a e ...

'Eiki Palēmia : Ko e kole pē ke fakama'ala'ala eni. Ko u pehē 'e au ko e 'uhinga ia e 'ai 'etau Kōmiti Fili ke nau o 'o sio ki he *financial* 'o e kautaha mo e me'a. Ka ko eni ia kuo hangē ia te tau toe feme'a'aki pē tautolu fekau'aki mo ia ka na'e 'osi fakafatongia'i 'aki 'a e Kōmiti ko ia na'a tau fili 'anenai ke nau o 'o sio ki he ngaahi me'a ko ia pea nau o mai 'o ...

'Eiki Sea : Ko ia 'Eiki Palēmia ko u tali pē ho'o fakatonutonu. Kaveinga ngāue ko ia na'a tau tali ke tukuhifo ki he Kōmiti Fili na'e kau ai 'a e *financials* pē ko e tu'unga fakapa'anga. Fakafofokifoki mai ho'o fakamalanga he 'oku mahino pē 'oku 'i ai 'ene felāve'i pea mo e fokotu'u koe'uhi ko e pa'anga nai 'a e Pule'anga 'oku 'amanaki ke fakahoko he fakatau ko eni. Tau nofo pē he poini Hou'eiki ko e Fokotu'u Tu'utu'uni ke toloi e fakatau e vakapuna. Me'a mai 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea koe'uhi kae fakamahino'i 'a e tu'unga fakapa'anga pē 'oku malava pē 'ikai, he ko e tui 'a e tēpile ia ko eni 'a e kau Fakafofonga ...

Fehu'ia tu'unga 'i ai 'a e alea ki he fakatau vakapuna e Lulutai

Lord Tu'ihā'angana : Sea ke u ki'i fehu'i mu'a 'Eiki Sea kātaki ki he Fakafofonga. Ki'i fehu'i pē kātaki Fakafofonga. Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea. Ko 'eku fokotu'u pē 'aku 'Eiki Sea ko e 'uhinga ko e fokotu'u ko eni. Pea kapau ko e 'uhinga he na'e 'osi pea fakamalanga mei he poini mālohi 'a e Fakafofonga na'a ne 'omai e fokotu'u ko e Tō Folofola 'a e Tu'i pea 'oku ne 'osi na'e fakamalanga ki ai.

Ka ko 'eku fokotu'u pē 'aku ia ka 'oku me'á pea tukuhifo ki he Kōmiti Kakato he ko eni kuo 'osi fakamalanga mai, pea 'oku 'i ai pē takitaha faka'uhinga mo e mahino 'a e Mēmipa mo e tokotaha kotoa ki he ngaahi kupu ko ē fekau'aki mo e Tō Folofola mo e hokohoko atu e ngaahi me'a. Pea kapau 'e tukuhifo ki he Kōmiti Kakato. Pea mo 'eku kole pē 'aku ki he Pule'anga ke fakamahino mai na'a tau hoko atu e feme'a'aki na'a 'oku mei tau mai e vakapuna ia. Ko e 'uhinga he ko 'eku lave'i na'a kuo fai e ngaahi alea ia ko eni pea 'oku ala toloi. Kapau 'oku tonu 'eku ma'u he 'oku tau fanongo talanoa foki mei tu'a Sea. He ko e me'a ko eni 'oku 'i ai 'a e fekaukau'aki ai mo e ngaahi pa'anga tokoni hē. Na'a 'oku tau fai tautolu he alea'i e me'a kae tau mai e vakapuna 'apongipongi. Mālō Sea.

'Eiki Sea : 'Eiki Palēmia.

Tali Pule'anga 'ikai fakapulipuli ngāue ki he fakatau vakapuna pea kuo 'osi fakatau e vaká

Eiki Palēmia : Ko ia Sea, 'a ia ko e vakapuna ia kuo 'osi fakatau ia pea kuo hangē pē ko ia na'e me'a atu 'e he Tokoni Palēmia mahalo na'a mou fanongo lelei ki ai. 'Oku fai e ngaahi ngāue ia ki ai ha'ane fakafoki mai ko e 'uhinga pē ko e ngaahi me'a fakalao hono lesisita mo e alā me'a pehē ke fakahoko. 'Oku 'ikai ko ha me'a fakapulipuli eni ka kapau pē te mou ki'i fakafanongo mai he *Press Release* mo e me'a 'a e feinga ko eni 'a e Pule'anga pea tokoni mai ai 'a 'Aositelelia ke fakapa'anga hono fakatau ko ē e vaka ko eni. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Sea ka ko 'eku hoha'a 'aku ia ki he me'a ko ia 'oku 'asi mai he'etau ngaahi lipooti. 'Uluaki kapau te mou me'a ki he *Budget Statement*...

Fakamahino Sea 'ikai hano 'aonga alea'i Fokotu'u Tu'utu'uni fika 1/2023 he kuo 'osi fakatau vakapuná ia

Eiki Sea : 'Eua 11, kātaki pē tuku mai ha faingamālie ke u kumi fale'i mei he Kalake kae toki atu 'etau feme'a'aki... Hou'eiki kau lau atu pē 'a e kaveinga 'o e Fokotu'u Tu'utu'uni ko eni. Ko e Fokotu'u Tu'utu'uni ke tu'utu'uni e Fale Alea ki he Pule'anga ke toloi e fakahoko e alea ki he fakatau vakapuna 'a e kautaha Lulutai. Ko eni 'oku me'a mai e 'Eiki Palēmia kuo 'osi fakakakato e fakatau ia. 'I he'ene pehē ko e Fokotu'u tu'utu'uni ko eni kuo hoko leva ia ko e fokotu'u 'oku *moot* ki hono fakalea fakapālangi, pea 'i hono faka-Tonga 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha'ane 'aonga 'ana.

Taniela Fusimālohi : Sea kae tuku pē mu'a ke faka'osi atu 'eku malanga 'a'aku ia.

Eiki Sea : 'Eua 11 ko ho'o malanga ki he fokotu'u 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha'ane 'aonga, Kuo 'osi hoko e me'a ia.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea ka ko 'eku tokanga pē 'aku ia ki he tu'unga fakapa'anga ko eni 'oku lolotonga 'i ai, he 'oku hā mai he'etau ngaahi Lipooti ko eni 'a e me'a ko eni. 'A ia ko e *Budget Statement* peesi 81...

<008>

Taimi: 1615-1620

Taniela Fusimālohi: ... 'oku hā ai 'a e nō malu'i 'o e Lulutai 3.3 miliona. 'Oku toe hā mai 'i he Lipooti ko ē 'a e 'Atita 'i he peesi 45 kapau te mou 'alu pē ki he Lipooti ko eni e *Financial Statement* 'aho 30 Sune 2022.

Mateni Tapueluelu: Sea lava Sea ke u ki'i tokoni pē ki he ...

Taniela Fusimālohi: 'Oku hā ai 'a e 'a e fika ko eni Sea.

Eiki Sea: 'Eua 11 kole tokoni 'a Tongatapu 4 'oku ke tali pē 'ene tokoni?

Kole ke mai he Pule'anga ha fakamo'oni kuo 'osi fakahoko e fakatau ia vakapuna

Mateni Tapueluelu: ... pē Sea ke fakafoki mai ko e 'uhinga ko e taimi 'e vave ko e 'uhinga kuo ke me'a mai Sea 'a e tu'utu'uni e Feitu'u na pea 'oku 'i ai 'a e maama mai. Ko 'eku hanga pē 'a'aku 'o fokotu'u ko e tokotaha ha'ana e fokotu'u 'a Tongatapu 7 pē 'e lotu ke lava 'o ki'i liliu atu pē e fokotu'u 'i hē Sea he 'oku 'atā pē ke toloi ha toe ngāue ki he vaka. Kapau 'oku 'osi fakatau 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakamo'oni ia ka mautolu ko e tali pē me'a 'oku me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Palēmiá. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakamo'oni kuo 'osi tau e fakatau ko ia. Ka ko e tuku pē ki he tokotaha ha'ana e fakakaukau na'a lava ke pehē ko e taumu'a ke toloi ko hono 'uhinga he 'oku 'ikai ke ai ha 'aonga ke fai ha ngāue kapau ko e anga pē ke foki mai ki he fokotu'u Sea.

Fakahoko mei he Palēmia 'ikai ha me'a 'e fuufuu'i & lava pē 'omai ki Fale Alea 'a e fakamo'oni kuo 'osi fai e fakatau vakapuá

'Eiki Palēmia: Sea kapau te u lava pē au 'o tokoni ki he Tongatapu 4 'e lava pē 'o ma'u ha tohi ia ke tokoni pē ki he 'etau ngāue 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e fufuu'i he 'ikai ke u ha'u au 'o loi atu ki ha me'a pehē. Ko e 'uhinga pē ke fakahoko atu pē ko e ko e tokoni ki he 'etau alea. Mālō.

Kole ki he Palēmia fakahū mai ki Fale Alea fakamo'oni kuo 'osi fakatau he Pule'anga 'a e vakapuná

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki koe'uhí ko 'etau taimi te u toloi e Fale kae kimu'a pea toloi e Fale te u kole atu ki he 'Eiki Palēmia ke 'omai ha fakamo'oni 'auhu koe'uhí ko u toloi e 'Asenita ko eni ke hoko atu 'etau alea 'i he 10:00 fakataha pea mo e mahino ko eni 'e 'omai mei he Pule'anga ke tufa atu pē ha tohi kuo 'osi fakamo'oni'i e me'a kuo 'osi fakapapau'i he Palēmia he efiāfi ni. Hou'eiki 'oku toloi e Fale ki he 10:00 'apongipongi mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e fakahoko ai pē ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

<009>